

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№9
(19442)

2021 чылдың
февраль 10
среда

Хүннүн үнери — 08.05
Ажары — 17.47
Хүн дурту — 9.42

Садар өртээ хостуг 12+

Шагаа-биле, эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Бо кайгамчык чараш байырлал. Ол ажил-агыйның бир эргилдезиниң дээр-бээ болгаш өскезиниң эгези дег, бистиң өгбелеривистиң чуртталгазының иштинде өзүп, сайзырап келгени бо. Бодап көрүңер даан: бүдүн чыл иштинде силер хойну азы инекти өстүрүп келген силер, олар силерниң өг-бүлелерни чемгерип, чаа чуртталганы, бодунуң чаш төлүн эккеп берген. Аас-кежик ышкажыл! Ону чүгле көргөн кижилер билер — кажан анай азы бызаа төрүттүнүп турда, сагыш-сеткилде бир-ле чүве бир аңдарлы бээр. Сактырыңа сен бир чуртталганың дээр-бээн кылып, дараазындазын ажадыпкан дег боор сен.

Сарыг шажынның философиясында сакралдыг, мерген угаанныг болгаш дендии чараш утканы кирип турар болушкун-дур. Сарыг шажынның утказы, чүрээ — човалаңның, ооң меде-рээшкининиң, ону ажып эртериниң, адак сөөлүндө аас-кежикче канчаар бар чыдарының миннишкини бо хүн тыптып келген. Шын-на болгай, карак чивеш аразында бүдүн чуртталганы чурттап эртип азы билип каары чараш болбайн канчаар!

Херек кырында ол дээрге чуртталганың, бүгү-ле болган чүүлдерниң төнер болгаш эде тургустунарының бир янзы үези болуру көскү. Сактырга долгандыр чүү-даа өскерилбээн ышкаш, шупту чүве дүүнүгү ышкаш хевээр, ынчалза-даа ам шупту чүвени арыг, эки, хөглүг кылдыр көрүп турар сен. Могоп-шылааның бир-ле черже чиде берген, чөгел төнүүшкүн чиде берген. Күчү-күжүң, ынаныжың, планнарың долу апарган сен.

Катап төрүттүнүп келген дег, тайыл-бырлаттынмас кайгамчыктыг миннишкин. Ону кижилер бүрүзү көргөн болза, чүге дээрге чаа үнүп келир чылда бисти улуг ажил-херек манап турар. Мен бодум хуумда болза, Тыва 100 чыл бурунгаар бодунуң күрүне апарганы болушкун-биле деңнежир деп чугаалаар мен.

Ак демир инек чылында астрологтарга бүзүрээр болзувусса, биске чүгле дузалаар. Инек дээрге-ле билер болгай бис, ол дээрге күш-ажылга ынак болуру, күчү-күш, канчаар-даа аажок шыдамык болуру болгаш чаныш-сыныш чогу. Бо бүгү бисте бар. Эң-не тодаргай чижек — эрткен чылын коронавирусту чурттап эрткенивис, ону тиилзенивис.

Үнүп келир чылда биске бо чуртталга-же чүткүл дыка херек. Чүге дээрге кылыр ажылывыс дыка хөй. Ол бистиң эки чурттаарывыска херек, а бистиң ажы-төлүвүске — оон-даа эки.

Мен силерге күзеп каарым болза, эргим чаңгыс чер-чурттугларым, эң-не кол чүүл, кандыг-даа чоннарның сайзырап турарының чылдагааны — чаңгыс демниг болуп, бот-боттарывыска дузалажып, бодамчалыг, үнелиг чүүлдерге бердинген болуулуңар. Оларны бис өгбелеривистен дөзөп алган бис. База ол ышкаш олар муң-муң чылдар-биле хынаттыңан.

Байырлал-биле! Шагаа-биле! Эки чыл-биле!

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Ак демир олуттуг инек чылында чуртталгаже чүткүл дыка херек

"Тос карак" ниитилелиниң хамнары...
Саяна МОНГУШТУҢ тырттырган чуруу.

ТЫВАГА МЕДИЦИНА ТӨВҮН ТУДАРЫНГА 1,9 МЛРД. РУБЛЬДИ ТУСКАЙЛААН

Кызылга хөй ажил-чорудулгалыг эмнелге төвүнүн ийи тудуун тударынга 1,93 млрд. рубльди аңгылаан. РФ-тиң Чазаның даргазы Михаил Мишустин ындыг айтышкынга атты салган.

200 олуттуг албан черинге анестезиология, эндоскопия, экстракорпоралдыг оксигенацияга херек амгы үең бөлүк дериг-херекселдерин, компьютерлиг томографтарны, өкпө арыглап тындырар база УЗИ аппараттарны салыр. Аңаа коронавирустуг база халдавырлыг аарыгларлыг кижилерни эмнээр.

Сентябрьда тудугнуң бирги чадазынче 1,69 млрд рубльди шилчидер. Россияның Президентизиниң даалгазы-биле Камгалал яамызы госпитальды тудар.

«Төптү Президентиниң даалгазы-биле тудар. Халдавырлыг аарыгларлыг, оң иштинде коронавирустуг республика чурттакчылары эмчи дузазын аңаа дарый алыр» – деп, Михаил Мишустин Чазак хуралында демдеглээн.

Республикада эпидемиологтуг байдал нарыдай берзе, кадык камгалал системазында чүктү эвээжедиринге, эмчи дузаларының шынын бедидеринге ол шийтир идигни бээр.

«РФ-тиң Президентизи Владимир Владимирович Путинниң база Сергей Кужугетович Шойгунуң дорт деткимче-зи биске кайы хире үнелин билип тур мен. Ковидтиң ийиги чалгыында чүс-чүс кижилерниң амы-тынын камгалаан хөй ажил-чорудулгалыг чаа эмнелге төвүн Камгалал яамызының күжү-биле 78 хонук иштинде тудуп үндүрүпкен! Ынчан ол шийтир үең аайы-биле, пандемияның ыйыдышкыны-биле хүлээп алган турду. Бо хүнде байдал көңүс өске, улуг айыыл чок деп болур. Ындыг болзажок, Россияның Чазаа эмнелге төвүнүн ийиги тудуун тударынга 1,93 млрд. рубльди бээр деп шийтирлээн-дир, эштер. Бир ээлчегде-ле 300 кижиле хүлээп алыр чаа поликлиника туттунар. Аңаа терапия, херелдиг база функционалдыг диагностика, физиотерапия база эмнээшкынниң күш-культура, хирургия салбырлары, эндоскопия кабинетиди, инфекционист эмчинин хүлээп алышкын кабинетиди (консультациялыг хүлээп алышкын), төп стерилизация салбыры, албан база ажил-агый өрээлдери турар. Бистиң кадрлар албанынга херек медээ-дир – специалистерден белеткеңер. Ажилдар-ла хөй, республикага ужу-бажы билдинмес митингилээр хире үевис шуут чок. Чаңгыс чер-чурттугларыбыс Россияның Президентизиниң дорт деткимчезин көрүп, ону үнелеп чоруур. Бистиң ажи-төлүвүс чуртунга чоргаар-ланып, оң чедишкыннерин үнелеп чоруур кылдыр ындыг амыдыралды тутчуп, кызымак ажилдаар апаар бис» – деп, Тываның Баштыңы бодунуң блогунда оң дугайында бижээн.

Тыва Чазактың парлалга албаны.

МУҢГАШ ЧАРАР ЁЗУЛАЛ

Бүдүү хүнүнде бок, довурак-биле холбашкан ажил кылбас ужуруг. Эрги сан-биле 29-туң хүнүнге чедир хамык чүүлүн аштап, арыглап, идик-хевин чуп алган турар ужуруг. Ол хүн чүгле Шагааның аъш-чемин белеткээр, үүжезин чазып, эът-чемин быжырап, чулазын белеткээр, хөөрге таакпызын, чаа идик-хевин белеткээр чижектиг ажылын кылган соонда, кезээзинде бүдүүлээр ёзулал эгелээр.

Шаг шаанда Лхам дээр бурган Шагаа айның бир чаазында эртен-эрте чер-делегейде кижиле бүрүзүңгө кээп, база бир назынны хайырлаар турган дээр. Бир катап бурган оранындан Лхам башкы чалараары-биле орукка үнүлтери-билек, оон оруунга аза-четкерлерниң элчилери саат болуп, чорутпайн туруп берген иргин. Ынчаар бурганниң мунган аъды аза-четкерлер аъттары-биле демисежип тургаш, азаның мунган аъдының будун кемдир теп каапкаш, Лхамбурганни чедирер черинге эккел тур. Ол үеден эгелеп бо тоолчургу чугаага даянып, аал аалдарынга бүдүүнүң хүнүнде инек, хой дөңмээниң сөөгүн, чилиин сый шавар чаңчыл тывылган деп санап турар.

Сеңгел тывалары бүдүүнүң кезээзинде аалының эң-не улуг назылыг кижизиниң өөңгө чыгып алгаш, инектиң, хойнуң чилиин азы хендирбезин дүлүп алгаш, келгеш кижиле бүрүзүңгө эъдин үлей амзадып, чараштыр хемдээн соонда, өгдө эр улус сыя шавар. Кым бирээзи сый шавар орта, өгдө олурганнар.

Чаа буура чылы үндү,
Бодаган чылы кирди,

Эрги чылывысты үдөдүс,

Чаа чылывысты уткуулуңар азы «Бүдүү чарылды» – деп алгыржыр чаңчылдыг. Сынган чилигни дозуп алгаш, аалдың ээзинге бээр. Өг ээзи баштайында от бурганыңа өргүүр, оон соонда аалда кижиле бүрүзүңгө бичиилеп амзадыр. Хендирбе сый шапкан таварылгада, ол хендирбени кадакка ораагаш, ол аал шыгжап алыр.

Бүдүүнү чарган соонда, ол аалга буска хайындырган бууза, хуужуур дээн чижектиг «бүдүү чемнери»-биле аштанып чемненирлер. Бүдүү чарар ёзулалды кылыр аал ол төрөл аймактың эң-не улуг назылыг кижиниң аалы болур. Ол аалга кээрде, өг бүрүзү чаа хайындырган хөңөк

шайлыг, бир тавак аъш-чемниг, быжырган буузазын ап алган кээр. Бүдүүнү чарбышаан, ажи-төлү шупту кажыктап, даалылап, кезек ойнап-хөглээн соонда, аал-аалдарынче эртенги Шагаа хүнүн уткууру-биле чанар.

Алган дөзү:

Баярсайхан Б. Моолдун сеңгел тываларының Шагаа байырлалын уткуурунун чуруму// Шагааның дөзү болгаш ёзу-чаңчылдары. Шагаа: истоки и традиции – Кызыл, 2015 – ар. 37-38.

ЧУРУКТА Тыва үндөзүн культура төвүнүн ажилдакчыларының 2019 чылда Сеңгелге Шагаа уткуп тургаш, «Бүдүү чарар» азы «Муңгаш чарар» деп ёзулалды тирттырган материалы.

Хүннүң медээлери

• Кызылдың уран чүүл колледжиниң сургуулдары «Шагааның угулзалары» чурукчулар мөөрейинге адааннашкан. Түңнелинде Ая Барым тиилекчи болган, Баазаң-Доржу Кулдун 2-ги, Сурунчап Куулар 3-кү черге төлөптиин көргүскеннер. Идипкейлиг чурукчуларга сертификаттарны тывыскан. Уран чурулга студентилерниң талантызының бедик көргүзүлгелерин сонургактар үнелээн.

• Февраль 5-те Барыин-Хемчик кожуунуң Шекпээр сумузунуң көдээ культура бажыңын капиталдыг септелге соонда байырлыг байдалга ажиткан.

• Өвүр кожуунуң ажил-ишчи чону ШАГАА-биле изиг байырны чедирип, чылыг сестерни дамчытканнар.

Бистиң корр.

Шагның чаазы, Шагаа чаагай

Тыва телевидениениң төөгүзүнде эң-не узун дамчыдылга

Тыва телевидениениң 20 вектиң 90 чылдарында бир-ле дугаар Шагаа эрттирип турда, кезээкиниң 18 шактан 23 шакка чедир дорт эфирге ажилдап турганывыс сактып келдим. 5 шак дургузунда тыва дыл кырында дамчыдылга, тыва телевидениениң төөгүзүнде турбааны ылап боор. Национал байырлалды бүгү чон байырлап турзун дээш, дыка улуг ажилды телевидение кылып чоруткан. Даргавыс Роман Всеволодович Тасоол, телевидениениң директору Радомир Сарыг-оолович Куулар, кол режиссёр Орлан Дайынчиевич Дамба-Хуурак.

Шагааны канчаар эрттирерин билбес турганывыс ылап-ла шын. Ынчангаш улгады берген кижилер бүрүзүндө айтырып турган бис, социализм үезиниң улустары бис, кайын билер бис деп чаңгыс үн-биле, дугуржуп алган дег, мындыг хары болган. Боттарывыс хөдөлүр ужурга таварыштывыс. Библиотекада номчулга залындан билер-ле номум "Аңгы-оолдун тоожузу", ында "Шагаа" деп ийикпе, ол-ла чаңгыс эгени ажар. Биске боттук дузаны көргүскен улус Тываның дыл-литература, төөгүнүн эртемденнери болдулар. Мээң сактырым Зоя Самдан, Каадыр-оол Бичелдей, "Тии чок торгу" деп номунун автору Мөңгө деп акыйдан дыка хөй чүүлдер билер алган бис. Чижээ, календарлардан эң-не бурунгу календарь индий календарь болур. А дириг амытаннар ады-биле адаар календарьлар ооң-даа мурнунда турган дээнин чоргаарал-биле дыңнап орган мен. Оон ыңай кыдат чонунун фэн-шуй эртемдери дээр, бажың иштинин дериг-херекселерин бир-ле чалгыч езугаар (чогул чүү чалгыч дээрзин билбес мен) дерип салыры, а тыва өгнү фэн-шуй езугаар тип

каан болур дээрге кижилер кайгавас арга чок. Кижилер сонургап, айтырып, диленип-ле чоруур болза, чүнү-даа чедип алыр деп бодаар мен. Күзээр болза, кижиниң чедип ап шыдапас чүвези чок.

1996-1997 чылдар боор, чиге сагын-майн тур мен. Үениң байдалы биске, тыва журналистерге, сагыш-сеткилдин катчып кээри деп тайылбырлаар бе, бис эвес болза, кымыл ынчаш дээн хевирлиг айтырыгны тургузупкан деп болур. Сактырга ам черле тыппазын дээш тарадыр чажыпкан чинчини чаңгыстап өзектээн дизинге чыгып эккеп турганывыс ол. Шагаа сценарийин бижип турганывыс дыка эки сактыр мен.

Тыва телевидениениң 20 вектиң 90 чылдарында бир-ле дугаар Шагаа эрттирип турда, кезээкиниң 18 шактан 23 шакка чедир дорт эфирге ажилдап турганывыс сактып келдим. 5 шак дургузунда тыва дыл кырында дамчыдылга, тыва телевидениениң төөгүзүнде турбааны ылап боор.

Редакторлар Андрей Чымба, Саяна Ондур, Раиса Яндараа, Виктор Даңзы-Белек дээш өскелер-даа. Режиссёрлар Светлана Саган-оол, Светлана Кочага, Лидия Доңгак, Людмила Буянова, Светлана Ондар үн режиссёрлары Валентина Цыденжапова, Тамара Боброва дээш өскелер-даа быжыг найыралдыг ажилдап турганнар. Бо бүгүнү шынарлыг чараш кылдыр тырттырып, чонга чедирип турган операторлар Эдер-оол Ооржак, Откан-оол Монгуш, бисти сөөртүп турган чолаачылар, инженер-техниктиг ажилдакчылар Кан-Чүрек Монгуш, Алдар Ондар, Аким Достай дээш шуптузун, өскелерни-даа маңаа айтып демдеглээри өөрүнчүг-дур. Барык 7 шак дургузунда дорт үнүп турган башкарыкчылар Владимир Тиңмей, Раиса Яндараа, Владимир Ооржак, Чечена Булытова, Ольга Маланова бут кырынга ажилдап келген.

А шаңналдарга дириг хойлар берип турдуvus. Ол хойларны хуралга чугаалаш-

каш, кижилер бүрүзүнге дагып каар турган. Чер-чурттундан, таныш-көрүжүндө кандыг-даа арганы дилеп тургаш албан тывар. Ол дайынчы даалга турган. Мен бот-хууда Эдер-оол акым-биле (Баян-Тала чурттуг улус бис) Ак-Хая кырында кыштагдан алган бис. Акым черле аажок, домаккы кижилер, ужур-чөвүн чугаалаарга, кижилер ортузу чедер берген улуг угбай кончук улуг чедиккен ак иртки туруп бээр чораан. Адын бижиштер дээримге сактып албаан мен, кончуумну. Кажыкты шуут-ла студияга дорт эфирге ойнадып турган бис. А тевек, аът шалбааары (аъттарны кайын тывар, чазап каан аът бажынче аргамчы

турган болдур ийн. Малчын аалдарга-даа, Чадаананың хоорай иштинге-даа эрттирип турдуvus. Оон улаштыр өске кожууннар белеткенип алгаш чалай бээр турду. Бир эвес Гитлер акыйның "барбарозу" буураан болза, бистиң бодап алган бодалывыс бүдө бергени ол. Эгезинден тура-ла соругдаан сорулгавыс ынчаар боттанган. Телевидениениң күжү улуг. Тыва телевидениениң төөгүзүнде бо улуг ажилды кылып кааны күрүнө шаңналынга төлөптиг боор деп бодаар мен.

А Москва ол хире хөй шакты Тывага берип турган чылдагаанын ам чүгле догааштырып болур мен. Шагаа дээш боор... Национал байырлалыңар утгундура бергенинге бис база буруулуг бис дээн буруузуңар сеткил ирги бе? Маңаа хөйүнү айтып болур, ынчалза-даа тыва телевидениениң ажилы халас барбаан, бо хуннерде Шагааны тыва чон дыка эки билер. Чаңылдар чылдан-чылче быжыгып орат. Кыдаттың сайзыралы конфуцианствонун ачызындан болуп турар, кол өзээ ол деп делегейниң чырык баштыгылар тайылбырлап турар. Конфуцианство дээр, кол сагыыр дүрүмү – өгбелерниң чаңылдарын кадагалаары. А тыва чонунун чаңыл сагып билерин чүгле ийи чижектен айтып каайн: бирээде, аъттанырда тыва кижилер ыявы-ла солагай талазындан аъттаныр. Аъттаныр чары, ажыгы чары дээр.

Ийде, хөй өзээри. Ону дес-дараа-лаштыр сагыпас болза, бир-ле чүүл таарышпайн баар. Мен чүгле ийи үүрмек амыдыралдан чүүлдер киридим. Бир эвес санаар болза, дыка көвей. Ынчангаш түңнөй чугаалаар болза, өгбелерден келген чаңылдарывыс тыва кижиниң ханында. "Думчукка тулганда бызаа сугжу" дээр. Тыва кижилер база ыңдыг, чүдү-каразынга кирер болза, кандыг-даа бергени ажып эрте бээр.

Владимир ООРЖАК.

АЛДЫ ӨГДЕН ТУРГУСТУНГАН ОЮН

Февраль 3-те Тываның күрүнө университетинин филология салбырының тыва дыл болгаш ниити дыл эртемнеринин кафедрасының аспирантылары Шеңне Дамбаа, Мочурга Хомушкун, Чыжыргана Саяа Кызылдың башкы колледжинин сургуулдарына «Эртем чокта, эртен база дүн» деп оюнну эрттирген. Оон кол сорулгазы тыва дылын, өгбелеривистиң чугаалап чорааны аас чогаалын, ёзу-чаңчылдарын анык өскөн утпайн, кадагалап чорууру.

Филология эртемнеринин кандидаты, тыва дыл болгаш ниити дыл эртемнеринин кафедрасының доцентизи Елена Куулар эге сөстү ап, үнүп олурар Шагаа байырлалын таварыштыр колледжтин сургуулдарына болгаш башкыларына байыры чедирип, арга-сүмезин кадып, тыва дыл кафедрасының ажил-ижин, онзагайын болгаш чоокку чаартылгаларны таныштырып чугаалаан. Башкы колледжин дооскаш, улаштыр бодунун төрөөн дылын өөренип, сайзырадыр күзелдиг сургуулдар эвээш эвес. Оларның хөй кезин оолдар. Тыва дылын эр кижилер өөрениксеп, сагыш човап чорууру чоргааранчыг.

Оюнга сургуулдар тыва дылдың шинчилелдеринин дугайында, тыва улустун аас

чогаалыга хамаарышкан айтырылгарга харыылап, тывызыктарны тып, үлегер домактарны тургузуп, солун даалгаларны кылганнар. Ниитизи-биле 6 команда киришкен: «Эзирлер», «Чылгычылар», «Угулза», «Шагаа», «Башкылар», «Дамырактар».

Оюн 6 өгдөн тургустунган. Өг бүрүзү тыва тоолдарның кандыг-ла бир маадырынга хамааржыр. Командалар оочур ёзугаар өг бүрүзүнче киргеш, тоол маадырларының берген даалгаларын күүсеткеш, дараазында өгже шилчиир. Шын харыылааны дээш командалар баллдарын алган. Түңнелинде «Дамырактар» командазы эң хөй санны ойнап алгаш тиилээн. Ийги чери «Угулза» командазы, 3-күзүн «Шагаа» командазы чаалап алган.

Оюннун киржикчилеринге болгаш тилекчилеринге эки күзээшкыннери күзеп, шаңнап-мактап, хүндүлүг бижиштерни тыппып, чигирзиг белектерни сөңнээн. Сургуулдар өөрүшкүзүн болгаш тыва дылды улаштыр өөрениксеп, сонургап чоруур изиг күзелин илереткеннер.

Дараазында Мария Күжүгеттин удуртуп турары «Сорунза» бөлгүмү-биле аалдап келирин аазап, шүлүк, калбак чогаал бижири, чогаалга сонургалдыг оолдар, уругларны бөлгүмчө чалап, идепкейлиг болурун кыйгырган.

Чыжыргана СААЯ

"ТОС КАРАК" НИИТИЛЕЛИ АЧЫ-БУЯНЫН ЧЕДИРИП ТУРАР

Бистиң республикада ачы-буян чедирилгези ам-даа уламчылап турар. Бо буянныг ажил-херекке Тываның "Тоскарак" хамнар ниитилелиниң чаяачылары Чаялга Ооржактын удуртулгазы-биле манчы-хуужуурун кылып, хөй уругларлыг өг-бүлелерге буянын чедирип турарлар.

Бистиң корр.

ХОМДУ ТЫВАЛАРЫНДА СЫР КАГАР ЁЗУЛАЛДЫ КЫЛЫРЫНЫҢ ЧУРУМУ (I КЕЗЭЭ)

Өгге үш чуланы кыпсып каар, база чула бүрүзүнүн чанынга аш-чем дээжи, айдыс чытталдырып каан болур. Бирги чула өгнүң ээзиниң — Эрдене акыйның — адазының чулазы, ийгизи өгнүң ээзиниң болгаш ооң өг-бүлезиниң бурганының мурнунда салып каан, үшкү чула — хөрүктүң ээзиниң чулазы. Хөрүк ээлиг боор дээни ол.

Өг ээзинге улуг оглу дузалажып турар. Артышты кывыскаш, өгнүң ишти-даштын оглу артыжаан.

Эрдене акыйга улуг уруу аякта кудуп каан сүт дээжинин тудускан соонда өгнүң дөрүндө бурганнарга сүдүн өргүп ора, Эрдине акый:

— Өршээ, Хайыракан, байырлаа! Соңгу Алтайдан келген тыва чонга кежик-буяндан берип, өршээлден тургузунар, Хайыракан! — деп чалбараан.

Сүт дээжинин тудуп алгаш Эрдене акый өгдөн үнгөш, даштын чалбарып, йөрээл сөстөрүн чугаалаан.

Хөрүктү Эрдене акыйның оглу ёзулал төнгүжө дээр холдан салбайн, хөрүк-биле отту хөгжүткен.

ХОМДУ ТЫВАЛАРЫНДА СЫР КАГАР ЁЗУЛАЛДЫ КЫЛЫРЫНЫҢ ЧУРУМУ (II КЕЗЭЭ)

Хөрүктүң кырында чаламалар бар. Оларны хөрүктүң бурганынга өргүп баглап каан. База кырында саазын акша салып каан боор. Ол болза хөрүккө келген улустуң өргүлү.

От чалбыраашталып хып эгелээр, отче немей хөмүр салып каар, ынаар калбак демирни сугар. Ол демир эки изизин дээш, ону хул тырттар-биле чүшкүрер. Хөрүктүң одунуң чанында демир хумунда артыштыг суг бар. Ынаар өргүп чажып турган аякта сүттү Эрдене акый немээш, шопулак-биле булгады. Ол дээрже савада

белеткээн сугну сүт-биле агартып турары боор чүве-дир. Отта демир изип ора аразында Эрдене акый сырны кагар демирже ак сүттү шопулактааш кудуп турар, ол дээрже сыр кара черге барбазын дээни ол. База демирни кагарга чүгле ёзулалга ажыглаар масказын аякта ак сүтче суп алып.

Демир кып-кызыл өңнүг аппаары-билек-ле ону оттан ужулгаш, белеткээн ак сүттүг демиринге салгаш, маска-биле хаптар. Оттун көзү он чүкче кыза-ла дээн соонда, долгандыр улусче чаштаар. Ол дээрже-ле арыглап турары ол. Көстүң изии чеже-даа күштүг болза, ол кижиниң кежин чивес, хөл-ле өрттенип болур. Ынчап кээрже ону

Эрдене акый мынчаар тайылбырлап турар: «Көс-биле өгдөн, өгнүң иштинде кижилерден хамык бак, човулаң адырлып турар». Сырны хап турар үеде өгдө улус «курай, курай» деп чалбарып ора. Ол изиг демирни белеткээн савада артыштыг сугже суптарга, суг кызыл өңнүг болу бергеш, хайнып эгелээр.

— Сыр хап турда чүңү бодаар?
— Кежик-буян келзин, аарыг, човулаң чок болзун деп-ле, ам бо өгдө бак чүве турган болза, өг долдур көс-биле үнө берген.

Эрдине акый хөрүктү үш катап хаккан соонда, ажыглап турган кыскажын, масказын, калбак демирни от кырынга артыжааш, оттун бетинге ак кидисти чаткаш, тейлээн. Тейлээн соонда артыштыг сугга чунган.

— Артыштыг суг-биле чунары кандыг бооп турары ол?

— Аршаан, демирни отка быжырып, кандыг-даа бак чүве чок кылып турарывыс ол. Бурункуда улустар аарыыр черлерин чуур-ла. Ижерге ижин-баарга эки болур. Чунгаш суун аштавас, кижиниң бодунга сиңер болуп турар. Шагда аарып турган черни чуп аарга база эки бооп турар.

Өгге орган уруглар, аалчылар, улуг кижилер шупту аржаан-биле чунган соонда, кежээки чемни чип, солменди айтырып чугаалаштывыс.

Шагааның бүдүүзүндө ай чурагайы-биле 9, 19, 29-тун хүнүндө сыр кагар ёзулалды база чорудар.

ХОМДУ ТЫВАЛАРЫНДА СЫР КАГАР ЁЗУЛАЛ

2018 чылдың сентябрьның 29-та Тыва үндезин культу-тура төвүнүн ажылдакчылары Моолдун Хомду (Ховд) хоорайында чурттап чоруур Донгак Эрдене акыйның өөнге аалдап барган. Эрги ай санаашкыны-биле ол 19-тун хүнү турган. Ол дээрже хөрүк ажыдар азы бир ады сыр кагар ёзулалды кылып хүн.

Ол ёзулалды шаандан тура тыва чон ниитизи-биле кылып турган. Амгы үеде ол Хомду тываларында арткан. Ол болза адазындан оглунче дамчып келген ёзулал болур.

Ёзулалды амгы үеде Моол күрүнеде Донгак сөөктүг Эрдене акый кылып чоруур. Бодунуң мергежили болза чолаачы, хөрүктү ооң адазы ажыдып турган бооп турар. Хөрүк ажыдар ёзулалдың утказы болза, өгдө аарып турар улус бар болза, ол улусту эмнээр, бергедээшкын-нерге таваржып турар кижилерниң човулаңын чиигедир.

Эрдене акый: «Хөрүктү чүктөп чоруур улустуң үүлөзи бо, чүге дизе айның чаазы 9, 19, 29-та одап, бак чүңү ойладып, ажы-төлү дээш буян чедирип эртирер, оон башка хөрүк чоруй баар».

Таңды Тывазынга бо ёзулалды «сырылаар» деп адап турганын Саая Көгел Мижитеевич сактып чугаалаан. Ону мал-маган домнаарынга база ажыглап турган.

КИЖИЗИДИЛГЕ ТЫВА ЧАҢЧЫЛДАРДА

Шагааның бүдүү айында, Тыва Республиканың Кенденбиль аттыг школа-интернадының 5-ки класының өөреникчилери Тыва үндезин культура төвүнге ужуражылга келген. Уруглар-биле тыва улустуң ёзу-чаңчылдары болгаш кижизидилге дугайында чугааны «Тыва» бөлүүнүн хөөмейжилери, Тыва үндезин культу-тура төвүнүн ажылдакчылары эрттиргенер.

Амгы үеде интернет четкизиниң аайы-биле сөстөрүнүң утказы өскерлип, чугаавыста бок сөстөр көвүдөп турар. Бистер боттарывыстың чуртталгавыстың дарганнары, шеверлери болурувус чугула. Тыва чоннуң ырыларын, оюннарын, ёзу-чаңчылдарын кичээнгеилеги сонугурап көөр болза, бисти шуптувусту өөредип, кижизидип турар.

Чижээ, чолукшуур ёзулалда биче назылыг кижилер улуг назылыг кижини хүндүлөп, аныяк кижиге буян-кежии, чечен сөзүн сөңнөп турар уткалыг. Ону чылда чүгле чаңгыс катап кылыр. Узун тынышты күүседирге кижиниң чүгле дыл-чугаазынга эвес, а бүгү мага-бодунга эки мергежилге бооп турар: өкпе-баарынга, мээзинге.

Амгы 5-ки класстың сургуулдары келир үеде хөгжүмчүлөр, башкылар болуп ажылдап, чаа келген салгалдарга ёзу-чаңчылдарны дамчыдар улус. Ынчангаштың оларга шуптузунга тыва дыл, тыва чаңчылдарны билири чугула деп Начын Чооду демдеглээн.

Тыва культура төвү.

Шагаа — соок кышты хүр-менди ажып, чылыг частың айы-биле чолукшужары, кижилер бүрүзүңге база бир чаа назынны немеп турар ханы уткалыг байырлап.

ХЕПТИҢ ШИНИИН КЕДЕР, ЧЕМНИҢ АМДАНЫЫН ЧИИР, ШАЙНЫҢ ИЗИИН ИЖЕР

Шагаа үезинде кижилер бүрүзү эрги чылдың бүгү эки талаларын кадагалап, чаа чылда айыыл-халап, аарыг-аржык, аш-чут болбазын күзөп, бүгү-ле амылыг амытаннар-га болгаш бодунга аас-кежикти, узун назын назылаарын йөрээр. Шагааның бир чаазында бодунга хамаарышкан өңчү-хөрөгизин өске кижиге берип болбас, дерин төп чорааш ажылдап алган өңчүзүн бериптер болза, кежи чайлап, хожудай берип болур. Ол хүн бак сагыш бода-вас, аас-дыл үндүрүп, бот-боттарынга адааргажып, кылыктанып, эрбенниг сөс сөглөвөс. Оор-сук кылып, мал-маган тынын үзүп болбас. Аалдың ээзи ырадыр чорук кылып чорбас, улуг улус удувас, тоолдажып хонар (тоол-даарга азы узун тоолду төндүр дыңнаарга назын узаар дижи).

Амгы үениң кижилеринге бүзүренич эвес-даа. Бүдүүдө удуваан кижилер Эрлик оранының элчилериниң удаан кижини «өлгөн» деп санаар кара даңзызынга кир-бес, харын-даа бир сергек хонган дүн бир чылды кижээ немээр, хып хонган от, чула өг-оранга кара хай-бачыт кирибес, камгалакчы болур деп сүзүглээр. (Ч. Чап).

Улуг чогаалчы М. Б. Кенин-Лопсан: «13 хардан өрү кижилер удувас» — деп ылавылап турар. Ол дүне орайга чедир удувазын кызыдып, Бурган ширээзиниң мурнун-га чула кысып, аш-чем делгеп, аштанып-чемненип, кажык, даалы ойнап, тоолдажып олура хонар чораан.

Эрги чылда эптежип ап чадап турган кандыг-даа эш-өөрү бар болза, эп-найыралчы харылзааны тудуп, бил-чилгелиг болуру күзенич. Чаңгыс сөс-биле хамык багай кылдыныглар кылбас, өскелерге хора чедирбес ужурул.

Кадак-биле чолукшуур таварылгада кадактың сыга туткан ажык талазын чолукшуп турар кижиге көрүндүр

сунар, албан бөрттүг, бөөлдээш турбас, тонун ыяап кур-жанган азы өөктөөн турарын сагыыр. Иштиг-сааттыг ийи херээжен кижилер аразында чолукшууvas.

Ол хүн улуг-даа, бичии-даа кижини аш-чем-биле хүндүлээр, чигир-боова-биле холун актаар, хол куруг үндүрбес. Аалга келген кижилер салган чемни төндүр чоог-лаар, чемни чивейн барып болбас. Г.Н. Курбатскийниң бижи турары-биле: «Чемни харам чокка, чараш, чаагай сеткилдиг, буянныг бодамдар-биле бээр болза, чем чит-тингир-даа болур».

Бүдүү хүнүндө (чылдың эң сөөлгү хүнү) бок, күзүрүм, довурак-биле холбашкан ажылдар кылбас, хамык чүүлүн Шагаа хүнүңгө чедирбейн аштанып, арыгланып, идик-хевин чуп каапкан турар ужурул. Ол хүн чүгле кедер идик-хевин (арыг, чаа), аш-чемин белеткээр (үүжезин бузар).

Шагааны байырлап тура, арага ижери шуут хоруглуг турган, чүге дизе М.Б. Кенин-Лопсанның бижээни дег: «Бистиң өгбелеривис араганы аза-четкерниң суксуну деп санап чораан». Ол хүн кижилер бүрүзү өөрүшкү-маңнайлыг чугаалажып, хырын тоттур аштанып-чемненип, ойнап-хөггөп, каттыржып, бот-боттарынга чүгле эки чүүлдерни күзээр ужурул.

Ынчангаш Шагаа байырлалы тываларның эң-не найыралдыг, эң-не элээр эрттирер байырлалы чораан. Шагааны чурум-ёзулалдыг, эки эрттирер болза, тодуг-догаа чуртталганың хайыралы — элбек дүжүттүг болгаш эки болурунун демдээ дижи.

Шагаа хүнүндө хептиң шиниин кедер, чемниң амда-ныын чиир, шайның изиин ижер.

И. ООРЖАК чыып,
белеткээн.

АК-ЛА САЛДЫГ "АЛДЫН" ШАГАА...

Шагаа бурун шагда тывылган чаа чылдың байырлалы. Ооң баштай тывылган чери амгы моолдарның чурту Төп Азия болур. XIII векте аян-чорук кылып чораан Марко Поло (Бээжинге) Пекинге моолдарның Шагаа байырлалын көргөнин бижээн. Марко Полонун бижи турары езугаар алырга, ол чеди чүс чыл бурунгаар болуп турган Шагаа байырлалы тываларның XX вектиң эгезинде байырлап турганындан шоолуг-ла ылгал-байн турар. Шагааның үезинде кадак солчуп, мендилежи, шайлажыр, ооң соонда бүгү чон хүреш, чарыш, баг кагары, кара адары дээн чергелиг оюн-тоглааже болгаш бүгү-ниитиниң хөглээшкининче чоорту шилчий бээр турган.

Частың башкы айының бирги чаазы. Улус дыка эрте хөделип үнөр болгаш дүүнү чымыш уламчылаар. Ужурашкан улуг-аныяк, уруг-дарыг шупту чолукшуп, амыр-менди солчур. Ынчап чоруй хүн херели аал-кодан девискээринге дээй бээри билек, аалдың эр кижилери саң салыр тейге барып, оран-таңдызынга чал-барып, улуг саң салыр. Шаанда тыва чон кыштагларын хүн үнөр чүкче бедиксимээр тейлиг азы дагыл черлерге тудуп турганы база ужурлуг. Ону тыва тоолдарда "Бол-чаатылыг тей" деп адаар болгай.

Саң салышкыны доозулган соонда хамык улус дөгереги харга аңдааштанып, эр улус даштыкы хевин уштуп, харга как-таар, ол болза эрги чылдың хир-чамын, көп-багын арыглап, чаа чылда арыг-чаа-гай чурттаар дээш ынчаары ол чүведир. Саң салган соонда, ам-на езулуг

чолукшуп, бараалгажыр, белек-селээн, кадак-дадаазынын солчур. Кижилер бүрүзү чолукшуп мендилешкеш, чаа чылда каш харлыг апарганын айтыржыр. Оон улай ал-боттуң, мал-маганның хүр-менди кыш ашканын база айтыржыр.

Кайы-бир кижилер аалдың улуг кижизиле чолукшуур дээн болза сержи ка-дакты ийи холунун өрү көргөн адыжынга арта каггаш, чолукшуур дээн кижизинге

га чаа тон даараар. Эр кижилер чылгызындан шагаалап мунар чааш, чоруктуг аъттарын баглап, чел-кудуруун чазаар.

Маңаа бир тоолчургу чугаа-биле та-ныжып көрээлиңер:

Шаг шаанда Лхам дээр бурган Шагаа айының бир чаазында эртен эрте, чер-делегейде кижилер бүрүзүнге кээп, база бир назынны хайырлаар турган дээр. Бир катап бурган оранындан Лхама башкы

чалараары-биле орукче үнүптери билек, ооң оруунга аза-четкерлерниң элчилери саат болуп, чорутпайн туруп берген иргин. Ынчаар орта бурганның мунган ады аза-четкерлерниң мунган адының будун кем-дедир теп каапкаш, Лхама бурганы чедер черинге эккеп-даа тур эвеспе. Ол үеден эгелеп, бо тоолчургу чугаага даянып, аал-оранга бүдүүнүн хүнүнде, инекчили дүлүп алгаш, чилиг сый шавар чаңчыл тывылган деп санап турар.

Сенгел тывалары бүдүүнүн кезээ-зинде аалының эң-не улуг назылыг кижизиниң өөнге чыгып алгаш, инектиң чилиин азы хендирбезин дүлүп алгаш, келген кижилер бүрүзүнге үлей амзадып, чараштыр хемдээн соонда, өгдө эр улус сый шавар. Кым бирээзи сый шавар орта, өгдө олурганнар:

Чаа, буура чылы үндү.

Бодаган чылы кирди,

Эрги чылывысты үдөдивис,

Чаа чылывысты уткуулуңар азы "Бүдүү чарылды" деп алгыржыр чаңчылдыг.

Сойоттар Шагаа байырлалында эзир-тир суксун — сүт арагазы безин ишпес улус болду. Чаа чылды уткуп, ойнап-хөглээн соонда, үстүг-чагыл, зыттиг амдан-ныг, чаагай мүннү ишкен соонда, ала-чайгаар-ла кижиниң уйгузу кээп эгелээр болгаш чүгдө дыштанып, чыдыптарыңны бодай бээр сен" деп А.В. Андрианов "Сойоттарның чаа чыл байырлалы" деп

"Амыр-ла!" дээш, ийи холун сунар. Улуг кижилер мендизин харыылааш, мендилешкен кижиниң холдарының кырынга база ийи холун салгаш, белекти хүлээп алыр. Черле чолукшуурда улуг кижилер аныяк кижиниң холдарының кырын орта салыр.

Сенгел тывалары Шагаа байырлалында күстүң айындан белеткенип эгелээр чаңчылдыг. Оът-сиген четче бышкан күскү үеде ааржы-быштак, өрөмө-чөкпөк, сар-жаг, ээжегей, шиме, дээш хой уязынга чедир хамык-ла аыш-чөмин үүжелеп, белеткеп алыр. Херээжен улус Шагаа айы чоокшулап турда, өг-бүлениң кижилер санын-

1917 чылда парлап үндүргөн орук демделелдеринде бижээн.

Өске кожуундан шагаалап келген аалчыны ашкарып-чөмгөрип, аажок хүндүлээр. А бир эвес, аыш-чөм чииринден ойталап, аал-коданның эзлеринге хүндүткел чок чоруун көргүзөр болзуңза, өгнүү эжиин сенчилээш, кулактап тургаш, хөңнүү булгангыже чедир аксынче чагны дыгып тургаш чөмгөрер. Ынчангаш өске кожууннардан Шагаа үезинде "бардаман" келир улус эвээш турганын база 100 ажыг чыл бурунгаар Тывага кээп чораан аян-чорукчу бижи турар.

Мерген ОНДАР чыып белеткээн.

И. Самбуунун "Тыва оюннар" деп номундан база ТГШИ-ниң эртем ажылдакчызы Б.Баярсайханның "Моолдун Сенгел сумузунда тываларның Шагаа байырлалы" деп эртем ажылы, ол ыш-каш А. Андриановтун "Сойоттарның Чаа чыл байырлалы" деп очерктерден.

ОН ИЙИ ЧЫЛДЫҢ ДИРИГ АМЫТАННАР ДИЗИИНИҢ ДӨЗҮ БОЛГАШ ООҢ ШАГАА БАЙЫРЛАЛЫ- БИЛЕ ХАРЫЛЗААЗЫ

Тываларның болгаш оларның ада-өгбелериниң ажылап чорааны 60 чылдың дириг амытан эргилделиг хүн дизии (календарь) дээрге Хүн, Чер, Ай, Баргасувайды (Юпитер) болгаш Шанычарны (Сатурн) шимчээшкенингеринге үндезилеттинген үе-шаг хемчээр системазы болур. Чамдык шинчилекчилерниң бодалы-биле алырга, шак бо хүн дизии Төп Азияның көшкүн чоннарының аразына тывылган. Ооң тывылганы көшкүн чоннарының ажыл-агый байдалы-биле холбашкан. Чижээлээрге, В.В. Цыбульский моон дугайында мынча деп бижээн: «12 чылдың дириг амытан эргилделиг баргасувайдылыг хүн дизииниң чогаадырының идеязын Чөөн Азия чоннары Төп Азияның көшкүн чоннарындан үлегерлеп алган деп даап бодаашкынның дөзү бар». Көшкүн чоннарының өг-бүлө бүрүзү кидис өглүг чораан. Өгнүң хараачазы чылдың чылыг үезинде ажык турар болгаш дээрде сылдыстарны хайгаарап көөрүңгө эптиг турган. Оон аңгыда, өгнүң дээвирииниң ынаалары дээрни уг-шиг аайы-биле кезектерге үлөп турар шыыглар болуп турган. Ынчангаш кидис өг бүрүзү бир тускай «планетарий» болуп чораан, ооң ачызында сылдыстарның шимчээшкениниң дугайында билиглер салгалдан салгалче дамчып келген. Бо-ла көрүшкө Кыдаттың шинчилекчизи В. М. Яковлев база каттыжып турар: «он ийи дириг амытанның эргилде турктерге-даа, төвүттерге-даа билдингир турган... 584 чылда ону Шаболо-каганның (көк түрктөргө чагырыкчызы — Б.М.) өргээзинге ажыглаттынып турганы тода билдингир-дир». Мону бижээн соонда бодунуң чүүлүнүн төңчүзүндө «бо дириг амытанның эргилдени кыдаттар Төп Азияның чоннарындан чоорту Бурган шажыны-биле кады үлегерлеп алган» деп түңнелге келген.

Эртеменнерниң удаа-дараа демдеглөп турганы-биле алырга, көшкүн чон төрүмелинден тулган көскү карактыг чораан. Олар Хүннү долгандыр Баргасувайды 12 чыл дургузунда дээскиниптер деп тодарадып алгаш, Баргасувайдының оруун 30 градустуг 12 дең кезекке чарган. Ол кезек бүрүзүңгө кандыг-бир дириг амытанның адын бергеш, Төп Азияның көшкүн чоннары 12 чылдың амытанның хүн дизиин чогааткан. Ооң түңнелинде тургустунган Ай, Хүннүң болгаш Баргасувайдының дээрде шимчээшкенингериниң санаашкынынга даянып алгаш, кылдынган хүн дизиинде бир чылда дес-дараалап чергележи келир 29 болгаш 30 хүннерлиг 12 айларга хувааттынып турган. Бо хүн дизииниң бир айында каш хонук чергележи кээп турары бир ай санаашкынның айда 29,5 хонук бар деп билиг-биле холбашкан. Ол билигге даянган, хүн дизииниң саналгазын бөдүүн болуру-биле шупту айларны 29 болгаш 30 хонуктарга дең хуваап каан. Ынчаарга чылдың шупту 12 айының түңү 354 хонукка деңнежир болганда, бо хонуктар саны херек кырында черниң чылда хонуктарындан (365 хонук) эвээш болуп турар. Хүннүң чылы 365,25 хонукка дең деп бурунгу үелерде-ле билдингир турган. Ынчангаш айыткан хүн дизииниң 12 айының түңү болур 354 хонукту хүн чылының узуну-биле дүүштүрер дээш, 19 чылдыг үе-шагның дургузунда чеди катап 13-кү немелде айны бо хүн дизиинче кадып кирип орган. Ооң түңнелинде 12 чылда 12 ай болгаш 7 чылда 13 айны шуптузун кадыптар болза 235 ай апаар. Ынчаарга чыл 12 $\frac{1}{19}$ айга дең деп санап турган. Ук хүн дизииниң болгаш хүн чылының хонуктарының аразында кезек үе дургузунда чыгып келген ылгалы бүдүн бир деп санга чоокшулап кээрге-ле, 13-кү немелде айны кирип турган. Ынчангаш немелде айларны кышкы хүн-биле дүннүң дең туруушкунунун соонда 3-кү, 6-гы, 8-ки, 11-ги, 14-кү, 16-гы болгаш 19-ку эргилдениң чылдарында кирип турган.

12 чылдың хүн дизииниң оон соондагы сайзыралы кыдаттар-биле холбаалыг. Олар ук хүн дизиин 60 чылдың дириг амытанның эргилделиг кылдыр сайзыраткан.

Бо хүн дизииниң түрк болгаш моол чоннар аразында нептерээн адын мөчүл азы мөрчүл (хакас.: мучел-, казах.: мушел; моол.: мөчлөг) дээр. Түрк чоннарының бо атты тайылбырлап турары-биле алырга, мөчү деп сөс (дириг амытаннарның, кижиниң мага-бодунуң кезектери дээн уткалыг) дээр сөстен укталган деп турар. Ынчангаш 12 чылдыг хүн дизииниң чылдары болгаш айлары өвээш малдың мага-бодун 12 кезектерге кезип аайлаар чаңчылы-биле дүгжүп турар. Мөчүл азы мөрчүл деп сөстүң бо тайылбырдан өске тайылбыры база бар.

Бистиң бодалывыс-биле алырга, ук сөс зодиактың (аңныг куржагының) демдектериниң араб дылда адындан бурунгу түрк дылче үлегерлеп алган: араб: бурдж — бурунгу түрк: бүрч.

12 чылдың дириг амытанның хүн дизиинде чыл бүрүзү бир дириг амытанның ады-биле адаттынган. Дараазында кезенекте ук хүн дизииниң тыва болгаш бурунгу уйгур дылдарда он ийи чылдарының аттарын берген.

п/п	Тыва ады	Бурунгу уйгур ады
1	Күске чылы	Kiiskii jili
2	Инек чылы	Ud jili
3	Пар чылы	Bars jili
4	Тоолай чылы	Tabisyan jili
5	Улу чылы	Lii jili
6	Чылан чылы	Jilan jili
7	Аът чылы	Ju nt jili
8	Хой чылы	Qoj jili
9	Мечи чылы	Bicin jili
10	Дагаа чылы	Taqayu jili
11	Ыт чылы	It jili
12	Хаван чылы	Layzin jili

Хүн дизииниң ай бүрүзү ай чаазындан эгелеп турган. Айларның бодунуң тускай аттары чок турган болгаш, оларны дес-дараалай дугаар азы сезонда келир аайы-биле адап турган:

Февраль — кыштың адак айы
Март — частың башкы айы
Апрель — частың ортаа айы
Май — частың адак айы
Июнь — чайның башкы айы
Июль — чайның ортаа айы
Август — чайның адак айы
Сентябрь — күстүң башкы айы
Октябрь — күстүң ортаа айы
Ноябрь — күстүң адак айы
Декабрь — кыштың башкы айы
Январь — кыштың ортаа айы.

Мындыг ай адалгазындан өске, чамдык тывалар бурунгу ажыл-агый-биле холбашкан хүн дизиин база ажыглап турган. Чижээлээрге, тожу тывалары адаанда айыткан хүн дизиин ажыглап чораан (П.И. Каралькинниң чыып бижээни-биле):

Февраль — ак ай
Март — час ай азы өл харлыг ай
Апрель — ыдалаар ай
Май — чайның башкы айы
Июнь — бестээр ай
Июль — тостаар ай
Август — айлаар ай азы хүлбүс ай
Сентябрь — күстүң эге айы
Октябрь — диинээр ай азы алдылаар ай
Ноябрь — соок ай
Декабрь — кышкы ай
Январь — соок ай

12 чылдың дириг амытанның хүн дизии бир дугаарында тываларның төөгүлүг ада-өгбелери — көк түрктөргө төөгүлүг үндезин бижикиринде таваржып эгелээн. Ол дээрге б.э. VIII чүс чылдың ортаа үезинде бижиттинген көк түрктөргө чагырыкчылары турган Күл-тегинге, Бильге-каганга болгаш Ильтерес-каганга тураскаадып тургускан таңмалыг азы руналыг улуг бижикиринге ажыглап турган. Олардан өске 12 чылдың хүн дизии-биле ай-хүнүн санап турар, оон-даа эртеги үе — б.э. VI чүс чылда Бирги Түрк каганның күрүнениң чагырыкчыларына тураскаадып бижээн согду дылдыг Бугуттан бижики тураскаалында база бир таварышкан. Ынчаарда, ук хүн дизии көк түрктөргө күрүне-биле кады тытып келген болгаш ону колдуунда көк түрктөргө чагырыкчылары — каганнар ажыглап турганы үстүндө айыткан бижикирден билдингир. Ооң-биле кады көк түрктөргө каганнардан куду ат-дужаалдыг күрүнениң дээди дүжүметтериниң (Тоньюкук болгаш Куличор) би-

жики тураскаалдарына бо хүн дизиин ажыглап турган. Чүс чыл эрткенде, бурунгу уйгурлар көк түрк күрүнени узуткааш, ооң бузундуларына тургускан күрүнени 12 чылдың дириг амытанның хүн дизииниң сайзыраңгай болгаш эптиг кылдыр эде кылдынган хевирин ажыглап турган. IX чүс чылда оларның күрүнени дүшкеш, кезек уйгурлар амгы Моолдун девискээринден Чөөн Туркестанда Турфан дөргүнүңгө (оазисинче) дезипкен соонда, ол черге катап тургустунган уйгурларның күрүнени амгы 60 чылдың дириг амытанның хүн дизиинге чоок хүн дизиин ажыглап турган. В.М. Яковлев ол дугайында мынча деп бижээн: «60 чылдың эргилдези турфан бижики-барымдааларда таваржып турар, тодарайлаарга, Г.Р. Рахматиниң 1202 чылын көргүскөн хүн дизии болур Т. II. 29 деп 4 дугаарлыг парлаткан сөзүглелинде бар». Бо-ла хүн дизии бурунгу Улуг-Хем унунуң кыргыстарына база билдингир турган. Ол дугайында кыдат Тан-шу («Тан хаан омаанын, төөгүзү») деп чыл бижиинде: «Чылдың бирги айын Маоши ай деп адап турар. Ай дээрге ай дээн. Үш ай чылдың дөрткү кезээ болуп турар. Чылдарны он ийи демдектер-биле санап турар, чижээлээрге, чыл Инь деп демдекте болза, ону пар чылы деп адап турар». Тан-шу деп төөгүдө айыткан кыргыстар дугайында медээлер оон эртеги үеде бижиттинген үндезин-бижикирден келгени чажыт эвес.

60 чылдың дириг амытанның хүн дизиинде Хүн Суггарыкчы (Водолей) деп өөр сылдыстарже кире бээрге-ле, үнүп келир айның чаазында чаа чылдың эгези чедип кээр деп санап турар. Бо чаа чылдың ай-хүнүн Төп Азияның болгаш оларга чоок чоннарының аңгы-аңгы дылдарында янзы-бүрү кылдыр адап турган. Чижээлээрге, тываларда ону Шагаа деп адап турар болза, моолдарда — Цагаан сар (Ак-ай), буряттарда — Сагаалган, мурнуу алдайларда — Чага-байрам, төвүттерде — Лосар (Чаа чыл) дээр. Чаңчыл эзугаар бо айыттынган чоннарда шак бо ай-хүн болгаш 60 чылдың хүн дизии Бурган шажыны-биле харылзаалыг.

Француз түрк дылдар шинчилекчизи Л. Базенниң шинчилелдеринден бурунгу түрктөр чаа чылдың эгезин йыл башы (jil basi) азы тывалаарга чыл бажы деп адап турганын болгаш, ону часкы көк ойттуң чаартылгазындан тодарадып турган деп билип алыр бис. Амгы түрк чоннарының хей кезинде иран дылдыг чоннар ышкаш, бо ай-хүннүң келири март 21-де — хүн-биле дүннүң, деңнежилгезинде деп санап турар. Түрк дылдыг мусульман чоннарда Чаа чылдың эге хүнүнүн үндезин ады артпаан. Бо чоннар ону иран ат-биле навроз (азы: наурыз, новруз) деп адап турар. Ооң үндезин ады чүгле Мурнуу Сибирьниң түрк чоннарында кадагалаттынып артып калган, чижээлээрге, тываларда — чыл бажы, хакастарда — чыл пазы, шоорларда — чыл пажы. 60 чылдың дириг амытанның хүн дизии-биле чаа чылдың эгезин илередип адаарда, тывалар шагаа деп сөстү ажыглап турар. Моон тывылган дөзү ам-даа шинчилетинмээн. Ынчаарга чыл бажы деп адаг сөстү, колдуунда Чаа чылдың эзу-чаңчыл сөзүглелдеринде ховар ажыглап турар.

Шагаа деп сөстүң, тывылганының дугайында аңгы-аңгы бодалдар бар. Ынчалза-даа оларның аразында ук сөстүң тывылганының дугайында чүгле ийи кол тайылбыр бар. Бирээде, бо адаг сөзүнүн чөөн чүктүң, чаңчылчаан Чаа чыл эгезиниң ады цагаан сар деп моол сөстен укталган деп турар. Ийде, шагаа дээрге үе-шаг аазы азы эгези дээн чиңгине тыва сөс деп бодал бар. Бистиң бодалывыс-биле алырга, айыттынган ийи тайылбыр чамдык кезээнде шын болуп чадавас. Бо адаг сөстү шаг азы деп база чаза номчуп болур болгаш, бо сөс бурунгу түрк үеде-ле тывылганы чадапчок. Ол бурунгу түрк дылда чак агы (sag ayi) деп адаттынып, 'ак үе; ак шаг; ак сезон' деп очулдуруп болур. Сөөлүндө бо сөстү тыва дылдың дүрүмү-биле шагаа дээр апарган. Айыткан очулгалардан көөр болза, шагаа деп адаг сөс моол цагаан сар болгаш тожу тываларының ак ай деп сөстөр-биле дүгжүп турары чугаажок. Ынчангаш шагаа деп сөс бурунгу үеде-ле тывылган (бистиң бодалывыс-биле алыр болза, XIII чүс чылда тывылган) Чаа чылдың эгезин илередип турар сөс болур.

Борис МОНГУШ.

Шагааның дөзү болгаш эзу-чаңчылдары деп номдан алган.

ТОЖУ ЧОНУНУҢ ШАГААЗЫ

Шагның чаазы келди,
Шагаа хүнү үндү
Чылдың бажы үндү
Чылан кежи түледү!
Эрги чылды үдеп,
Чаа чылды уткуп тур бис!

Шагаа бүдүүзүндө чадыр бүрүзү белеткенир. Аал чанын арыглаар, чадырның шывыг херекселдерин кактап, эде-хере аайлап, дөрүнгө боошкун артышты, ээрени азып алып.

Бүдүү хүнүндө эртенден орайга дээр кылыр ажил-ла хей: чалама азар, ыяжын көөр, белеткээр. Чаламаны кайы хамаанчок ыяшка баглавас. Тайга улузу пөштү, хадыңны кончуг хүндүлээр. Хадыңны ак ыяш дээр, а шивини шырыш дээр. Шиви, хадың ыяштың кижээ салдары хирелиг, ынчангаш оларга чалама баглавас. Саң салырда аалдың эң улуг, хүндүткелдиг кижизи кыпсып салыр. Артыш, үс-чар-биле өөскүдөр. Кижиз бүрүзү сеткил сергеп чолукшуур. Ыдыктыг тайгалар уунче аякта азы холда сүдүн чажып, тейлээр.

Шагаа чөмин күзүн-не белеткеп алып. Семис иви эъди, иви быштаан көгээрде салыр. Шагаа хүнү үнүп, даң адып орда, чадырга кирип эргизер. Улуг пашка эътти сыңар шаа-биле дүлүп хайындырар. Чаглыг эътти одушка, шомукка (тос савалар) салыр, дазыл аякка сүдүн кудуп, аал иштин (баштай улуг назылыг кижилерден) дөгөрезин хүндүлээр. Хүн шала өрүлөп чорда, чоок-кавы аалдарның шагаачылары чарыларлыг четкилеп кээр. Аалга шагаалааш, ол аалдың улузу каттыжып алгаш, еске аалче чоруптар.

Төрелдерже аалдаарда, айлыг салбак хавын алгаш, чарызын мунгаш, челзиптер: тулуп хап ишти айлыг аалчыга ыяап бир мал бээр.

Тайга чонунуң Шагаада база бир онзагай чаңчылы – иви малды ыдыктаары.

Ыдык. Хем-даа, тайга-даа улузу ыдык малдыг чораан. Хем улузу чылгы малды ыдыктаар. Малының аъттаныр талазынга, челинге боошкун өң-баазын пөстөрни каш черге баглаар. Колдуунда чыл ашкан семис бени ыдыктаар. Чыл ашкан семис бени «дог» дээр.

Ыдык – быжыг пөске өң-баазын пөстөрни каттай тудуп даараан мончар. Аңаа кызыл, кара өңнөрү ажыгласас.

Тайга улузу эң чараш аныяк чарыны азы мындыны ыдыктаар. Ыдыктаар малын аалга эккелгеш, кижиз чөм ишпээн аякка сүттү куткаш, өрү черге аякты салгаш, көп-белдириниң кырынга аякта сүттү салгаш, өгнүң ээзи чадырны үш долгандыр чедип алгаш кылаштааш, чадыр эжиинге бажын доңгайты идип, тейледир. Малдың мойнунга ыдыкты кедиргеш, хүн үнөр чүкче база үш катап тейледир, оон салыптар.

Ыдык чарыны мунмас, сындыны сагбас, коштавас, мыйызын кеспес. Дараазында Шагаага чедир мал аразында коданын каастап чоруур. Ыдык элей бергенде солуур. Ыдык мал кыры бээр, база-ла Шагаада аныяк малды ыдыктаар.

Тожуда тывалар ажил-агый календарылыг, азы ай бүрүзү ажил-агый, амыдырал аайы-биле тус-тус онзагайлыг, ылгалдыг.

Январь – соок ай

Февраль – ак ай

Март – өл харлыг ай

Апрель – ыдалаар ай (ытты аңче ыдалаар)

Июнь – бак тозаар ай

Июль – эки тозаар ай

Август – айлаар ай

Сентябрь – дөңгүр ай (иви малдың өөрлежир үези)

Октябрь – алдылаар ай

Ноябрь – өргүлээр ай

Декабрь – башкы соок ай.

Шаг чаагай, Шагаа чаагай!

Курай! Курай! Курай!

В. ДОНГАК,

Национал музейниң ажилдакчызы.

САРЫГ ШАЖЫННЫҢ ЭРГЕ-ДУЖААЛЫН ИЛЕРЕДИР СӨСТЕР

Чаяна ХЕРТЕК,
Кызылдың 8 дугаар школазының тыва дыл,
чогаал башкызы.

(Төнчүзү. Эгези № 8 "Шында")

2) Шажын-чүдүлгениң төлээзин, ажилдакчызын илереткен сөстөр.

Кудукту – моол дылда хутагт «святой», ыдыктыг дээр. [Буддизм, 156] «Кудукту деп сөстүң утказы ийи аңгы. Бирээде, бедик деңгелдиг бодхисаттва ыдыктыг башкыларның кижиз мага-боттуг чаяалгазын **кудукту** дээр. Чижээ, Ыдыктыг Далай-Лама Башкы, Ыдыктыг Богда-Кегээн кудукту Башкы. Ийиде, «буддизмниң Сакьяпа школазының чаңчылы-биле алып болза, шажын талазы-биле деңгелдиг эртемден башкының оглун, салгалын база **кудукту** дээр» – деп, информант Геше Лобсанг Тхуптен Башкы тайылбырлап турар.

Кудукту, **хувулгаан** (катап төртүтүнген) деп синоним сөстөр кады нарын сөс тургузуп турар. Хувулгаан – моол дылда – **хубилган** «перерожденец» [Татаринцев 1976: 76]. Информантының берген тайылбыры-биле **кудукту** деп сөстүң ажыгалы ылап-ла ийи аңгы уткалыг дээрзи чижектерден көстүп келир:

1). «дириг бурган» деп санаттынар бедик деңгелдиг башкының чаяалгазы» деп утканы илередип турар.

2). Ада-төөгүзүндө «ыдыктыг улуг эртемден башкы» өгбелиг деп утканы илередип турар.

Лама – монах [ТОС., 238] – сарыг шажынның сагыл четтирген башкы кижизи. **Лама** деп сөс колдуунда башкы деп сөс-биле кады ажыглаттынар. Хүрээ-хиитке судурну номчуп, ёзулалдарны эрттирип, шажынның уjur-утказын тайылбырлап айтып өөредир кижиз – **Лама**

башкы болур.

Кешпи – тибет дылда геше – буддизм эртемниң бедик чадазы, «буддизм философиязының доктору (доктор буддийской философии)».

Сойбуң – очулдурукчу К.Т. Аракчааның кириген тайылбыры-биле, «эрги шагның сөзү: кудук-хувулгаан ламаларга бараан болукчуларының улуу, баштыңы».

Улуг хүрээ-хииттерге ламаларның кылыр ажил-хүлээлгезиниң аайы-биле аттары:

Камбы – «Высший духовный сан в буддийских монастырях» [ТОС., 223]. Хүрээни удуртуп баштаар ламаның эрге-дужаал ады.

Хуурак – «послушник в буддийских монастырях» [ТОС., 223]. Хүрээге өөренип кирген оол.

Шавы – 1. «ученик, последователь» 2. «арат прилепленный к монастырю» [ТОС., 223]. Бердинген чижектерде **хуурак** болгаш **шавы** деп сөстөр «хүрээде өөреникчи, сургуул» деп уткада ажыглаттынган.

Дүпчүн – очулдурукчу К.Т. Аракчааның тайылбыры-биле, «**Дүпчүн** – колдуун лама». Тыва дылдың тайылбырлыг словарында ук сөс демдеглеттинмейн турар. Т.Д. Күжүгет деп улуг назылыг өгбениң тайылбыры-биле «Шаанда мен хүрээге өөренип чораанымда, шажын эртем-билиин эки өөрөнмээн, чонга тайылбыр ажылы чорудуп шыдавас, анаа чүгле судур номчуур кижизини **дүпчүн** кижиз дээр турган» [«Шын», 4]. Ук сөстүң тодаргай лексиктиг утказын моол дылдың тайылбырлыг словарьларында база көөрү чугула. Устүндө кириген тайылбырлары-биле **дүпчүн** дээрге лама кижизе хамааржыр деп чүүл билдингир.

3) **Сарыг шажын өөредииниң билиин илереткен сөстөр.**

Бурунгу үеден бээр Моолга буддизм күрүнө чергелиг

шажын кылдыр санаттынып турган болгаш, сарыг шажынның өөреди чоннуң ёзу-чаңчылдарының, үзеп-бодалының, делегей көрүүшкүнүнүн үндезин дөзү турган. Ынчангаш моол-даа, тыва-даа дылдарда сарыг шажын өөредииниң билиглерин илередип чоруур сөстөр көвей болган.

а) кижиниң чурттап эртер – **үлө-салымы**.

Сүлдө-чаяан, чаяан-сүлдө. Ийи кезектен тургустунган нарын сөс, кезектери тыва дылда кайызы-даа тускай ажыглаттынып болур. Сүлдө – 1. демдек (герб) [ТОС., 392]. Чаяан – 1. судьба, доля, участь, удел [ТОС., 523].

Чаяаттынган салым – кижиз бүрүзүнүн эрткен чуртталгазында кылган ак, кара **үүлезиниң** аайы-биле чурттаар салымы. Чаяаттынган – 2. природный [ТОС., 523]. Салым – 1. Судьба 2. салым-чол [ТОС., 365]. Кижиз бүрүзүнүн эрткен чуртталгазында кылган ак **үүлезиниң** түннели – буяныг эки амыдыралга, нүгүлдүг кара **үүлезиниң** түннели – багай, хилинчекке чедирер деп сарыг шажынның өөредиин мындыг домактарда кириген.

б) Сарыг шажынның өлүм болгаш катап төртүтү-нүүшкүн дугайында билишкinnerин илереткен лексика **Бодарал** – кижиз кылдыр катап төртүтүнген чаяалгазы дээр уткалыг. **Бодарал** деп сөс **бодара** – «расти, рождаться» деп кылыг сөзүндөн тургустунган.

Соңгу йөрээл – чок апарган кижиниң 49 хонганының соонда, судур-ном номчуудары.

Шажын-чүдүлге темазыга хамаарышкан сөстөр колдуу тыва дылдың идепкейлиг сөс курлавырында черле бар сөстөр бооп турар. Ол билишкinnerин илереткен сөстөр колдуу шажын-чүдүлге терминнеринге хамааржыр. Оларны моол дыл тибет дылдан үлөгерлээн, а тыва дыл моол дылдан алган. Бо темалыг бөлүк хей саныг лексика-семантиктиг бөлүктөргө чарлып турары көскү. Олар Моол күрүнениң база моол чоннуң амыдыралына шажын-чүдүлге кол рольду ойнап турганын көргүзүп турар. Ол үрмек чүүлдер моол чоннуң боттуг амыдыралына кайы хире черни ээлеп турганын, салдарлыын билип алырынга чугула рольду ойнап турар.

ХУУЛГААЗЫН ЧАЖЫТТАР

Чаа 2021 чылдың хуулгаазын чажыттарын боттарывыска канчаар тургузуп алырының аргаларын көрүп көрээлиңер.

Фэн-шуй дээрге чурттакчы кижилер бүрүзүнүн бурунгу ужура-биле эки чуртталгаже эде тургустунуп алырының меделеринин эртеми болуп турар. Ол колдуунда чөөн чүк улузунун меделеринде эки чуртталгаже эде тургустунушкун болуп. Ол кандыг-даа шажын чүдүлгө эвес, магия эвес, а бойдустун хоойлузунда каракка көзүлбес күштерни бодунга шын чагыраарының уран, чечен-мерген сайзыралы болуп турар.

Ёзулал деп чүл ол?

"Ёзулалды канчаар кылыр чүвөл" — дээн, ёзулук чүүлдерни бодунга эки сайгарып билбизинден, чамдык улус мандарин чууктаар дээрге, карак-кулак чок чоруткаш, мандариннерни саткаш, чууктап кирип турар. А оон түңнели кандыг болурун боттары билбес, боду-бодун психологиязы-биле мегелеп ап турар болуп кээр. Ынчангаш мен бо хүн силерге ёзулал деп чүү чүвөл деп чүвени чугаалап бээр деп турар мен.

Ёзулал дээрге бойдустун хоойлузунга дүүштүр, каракка көзүлбес чүүлдерниң херелдерин чайнадып алыр күзелдер болур.

Ынчангаш бойдустун хоойлузунда кижилерниң күрүнөге тургускан хоойлузундан 100 катап күчү-күштүг, нарын, дээштиг тургустунган болгаш, ону кижилер каяра, азы чаңгыс кылгаш, хуулдунуп ап болдунмас, оон херелдерин чайнадып алыры берге болгаш нарын айтырыг болур. Олар кезээде бодунун тургустунган хүн шактың эргилдезинден көрүп, тынып, 5 меделердин сиңниккен угааны-биле сайгарып, ону бодунун каракка көзүлбес хоойлузу-биле деңнеп хынап көргөш, херелдерин октаар.

Чижээлээрге, бир кижилер оран-савазын ёзулалдар-биле кылып турар болза, "хүн-шактың аайы-биле шын салыжы болдунган бе"—деп көөр. Ол дээрге көрүңер даан, бир эвес бажыңыңарда от чүгүндө суг салып алгаш, суг чүгүндө от салып алгаш, бажыңың салыжын билбес, ону сайгарбайн турар хиреңерде, каракка көзүлбес бойдустун хоойлузу-биле ойнап, хамык ёзулалдар кылып эгелээр болзуңарза кандыгдыр, силерниң бажыңыңарда шактан дедир амыдырап турар болганыңарда, чеде берген херелдедип турар херелдеринер силерниң бажыңыңарга чайнап келгеш, шактан дедир ажилдап кааптар болур. Ынчангаш ёзулал кылыры дээрге дыка уткалыг, анаа-ла ону кылып болбас. Азы силер мандариннерни садып алгаш, чууктап кааптарыңар дээрге, анаа-ла ойнап, акша чарыгдап турарыңар болур. А оон ханы утказын өөренир херек.

Оон ыңай кандыг болурул, оон дээштии кандыг болганыл, ону сагырыңарга кандыг болганыл, дөгөрезин хайгаараар. Херек эки бодалдарны көөр.

Бажыңың шинчилээрде, соңгу чүк кайдал, соңгу чүктү көрүп алгаш, соңгу чүк дээрге суг чүгү, суг чүгүндө сугга хамаарышкан чүүлдер бар бе, аңаа сугдан чүлөр туруп турарыңар деп чүвени сайгарар. Сугнуң соонда чер чүгү бар, черниң соонда ыяш чүгү бар, ыяштың соонда от чүгү, оттуң соонда демир чүгү бар.

Кижиниң биче күрүнө болур, борбак бөмбүрээз болур бажыңыңарны долгандыр шын салыжын олуттар-биле көөр. Бурунгу ужура-биле алырга, херелдер бажыңың довурак доозунунга хөңнү чок.

Ёзулал дээрге-ле херелдерни чайнадырыңар болур. Херелдер-биле оруктар ажыдып алырыңар болур. Ынчангаш херелдер довурак-доозунга, дузак, хирге хөңнү чок болур.

Улуг аар стенкаларыңар артын аштаваан болзуңарза, оон орнунга ону арыглааныңар дээр болур. Чүге дизе стенкаларыңар артында каракка көзүлбес кара күштер чыгып өзүп чурттап турар боор. Силерниң бажыңыңарга чырык чаагай херел кирип кээрге, кара күштер дедир баштап кааптар. Силерге дедир ойнадып кааптар, шупту чүве дедир болур. Бир эвес бичии ора-сомалап арыгла-нып эгелээр кижилер болза дедир өреленип эгелээр. Өре деп каяра чүлү дыка-ла кончуг болур. Кижиге дыка-ла хереглеп чораан хереглекчизинге сыгартар. Сыгарткаш, ону ап алгаш, бичиилеп төлөп турары дээрге-ле өрелени бергениңерден, чаа аарыгны хүлээп ап эгелээниңер ол боор. Ол аарыг өскөш-өскөш, силерниң чегдинип чоруур хоочу аарыңарга чедир тургузуп каар. Ынчан ак-биле кара, эки-биле багай кады чоруур деп чүүлдер ол болур. Ынчангаш арыг-силиг болурундан кончуг хамааржыр. Эң бир дугаарында олуттарны хынаар, ийи дугаарында арыг-силигн көөр, үш дугаарында сагыш-сеткилдин хыналдазын кылыр. Сагыш-сеткил канчаар хүлээп ап турар база карак-биле көрүп хынап көөр. Ол ышкыш ёзулалдарга белеткенип алганыңар кайы хире деп чүвени хынаар.

Оон кулак-биле дыңнап меделээр. Кулак-биле дыңнап алган чүүлүңер, азы солун-сеткүүлден дыңнап алган чүүлүңерден, чүзү чедер-дир, четпес-тир, чүнү

шын билип алган-дыр силер, кандыг-дыр деп ону база бодунга хынап көөр.

Оон амдананныр. Амдананныр дээрге боду садып кылаштары, мандариннерни садып алыры дээн ышкыш. Хол-биле тудуп кылып алгаш, белеткеп алыры.

Оон баш-биле меделер, өске чүве кылбас кылдыр. Чугааланыр сөстөрүн база репетициялап белеткеп алыр. Ёзулалдар кылырда, баш бурунгаар белеткелдер херек болуп турар.

Бажыңны дустуг суг-биле чүп, 3 хонук бурунгаар белеткенип эгелээр болза эки. Бажыңны дустуг суг-биле аштап чүп белеткээш, бажыңның дөрт азынган, хүннүң шактың аайы-биле дарылар чазылдырар, азы Чаа чылда чазылдырып турар, орустап чугаалаарга, "хлопушкалардан" азыгларже чазылдырып октаар болза дыка эки. Оон соонда беш лаавысты бажыңның дөрт азынган болгаш ортузунга, хайгааралдың девиин-биле, көрүп хайгаарап тургаш, лааларны төндүр кывыскаш, каракка көзүлбес күштерни, арыглап аштап, чүп турган үңерде чедир кылбаан чүүлдеринерни оттуң чалымы тудуп чип кааптар. Өрт чамдан айыылдыг боор, кичээңгейлиг кылыр болза эки. Бичии частышкындан саазын чаштааш өртени берип болур, айыылдар туруп болур. Ону хайгаарап улуг кижилер кылыр. Оон соонда артыш-биле кижилер көзүлбес кылдыр туманай артыжар. Ол дээрге ёзулалдар кылырының бертинде 3 хонук бурунгаар бажыңны ынчаар белеткеп алыр болза эки. Арыглап белеткеп алганыңар соонда, ам ёзулалдарга белеткенип кириптер.

Кандыг ёзулалдар кылып болурул? Эң-не бөдүүнү-биле алырга, акша кыйгыраарының тариналарын номчуп болур, 108 катап бодунун күзелин чугаалап тургаш, ай чаазында дал дүшпө 12 шактан 13 шакка чедир 108 мандаринни чууктап алыр бис. Ол 108 мандаринни анаа-ла саткаш, чууктап болбас. Шуптузун ынаар чууктап кирирде, бажыңда чурттап турар кижилер бүрүзү коридор ышкыш узадыр турупкаш, эжик аксындан бир кижилер чууктаарга-ла, өске кижилер бажыңның дөрүнчө чууктап чоруу бар. Байлакшылыңарның чүгү кайда-дыр ол чүккө чедир чууктаар болза дыка эки. Ону чууктаарда, хүннүң шактың аайы-биле чууктап чорудар. Бо ёзулалга бажыңның чурттакчылары шупту киржир болза кончуг эки. Чүге дизе бажыңның чурттакчыларындан кайы-бирээзи бажыңны аштап арыглап турда турбаан болза, оон ыңай кайы-бирээзи бүзүрөвсө херекке албас болза, силерге демей-ле ол кижиниң кара күштери күштүг болур, ынчангаш силерниң херелдеринерни кара күштер дораан эзилдирип кааптар болур. Аргалыг болза бажыңның чурттакчылары ону шупту күзелдин-биле чугаалажып алгаш, күзелдин-биле деңге арыгланып аштаныр болза дыка эки болур. Ындыг ёзу дээштиг болур. Чурттакчы кижилер бүрүзү күзелин ыялап-ла сымыранып чугаалаар, шупту деңге кылырга, эң дээштиг болур. Акша кыйгыраар таринаны номчааш-ла, бодунун күзелин чугаалап тургаш, мандариннерни чууктаар болза дыка эки. Бо дээрге бир дугаар ёзулалывыс-тыр. Ийи дугаарында кежик хавын долдуруп азы пагоданы долдураар. Пагода дээрге демир субурган. Ол демир субурганы эки топтаар болзуңарза, беш олуттарның хевирин бодунга тургузуп алган турар. Ону долдураарда, бир онзагай болур. Рис дээрге бурган чеми-дир, аразынга чигирни бичиини бызап алыр. Ол дээрге аш-чемниң үрезини-дир. Акша

көпөөктер 7 чүзүн болурга эки, купюралар, көпөөктерниң санны улуг турар болза эки. Алдын-мөңгүннер беш чүзүн турар болза эки, алдындан кылган, мөңгүндөн кылган демирден, холадан, ак холадан, кызыл честен, латундан кылган каасталгалар сугар болза дыка эки. 9 чүзүн эртин даштарга чүү кирерип бодунуу-биле көөр, рубин, коралл, бирюза, янтарь, жемчуг, нефрит, изумруд, лунный камень, аметист, александрит кайы хире дээн ышкыш ол 9 чүзүн эртин дашты база чыып алыр. Оон 9 чүзүн крупалар база херек, ол дээрге рис, чингө-тараа, арбай, көгөжө, горох, сула, гречка, чечевица, ячменьни баш бажыңдан чыып алыр. Оон соонда 9 чүзүн үрезиннер турар, ында мандарин, груша, апельсин, хурма, яблок, виноград, грейпфрут, лимон, слива дээш бо үнүш фруктуларның үрезиннери турар болза дыка эки.

Бо бүгү чүүлдерни, чуртталганың эки талаларын чеди өңнүг чөлээш ышкыш чедишкенин чугаалап, курайлаар. Оон соонда байлакшылдың таңынылы дээр таринаны номчуп олурга, бөгүн хүн судалынга берген таринаны номчуп тургаш кылып алыр болза эмин эрттир эки болур.

База бир ёзулал, сыртык адаанга улуг түңнүг акшаларны хондураар. Кызыл саазынга күзелин бижээш, ол-ла саазында акшаңарны ораап кааш, сыртык адаанга сүп алырга эки. Ону хондураарда, ол акшаңарны 108 катап акша тариназын номчуп тургаш, ораар болза тергил.

База бир бөдүүн ёзулал, көрүнчүккө бодун көрүп алгаш, 108 катап девиз сорулгазын даңгыраглаар болза эки деп турар. Оон ыңай бөдүүн өске чүвөлөрнү кылып албас-тыр мен дээр болзуңарза, чаа хептен саткаш кедер, улуг садыглажышкыны бодунга кылгаш, чаа хептен садып кедер. Бир эвес аарып-аржып турар кижилер болза, аарындан адырлыр дээр болза, эрги хептерни аңгы өртөткөш, 108 катап аарың чугаалап тургаш, өртедип чорудуптар, оон дораан 1 шак 30 минута иштинде дустуг сугга, мага-бодун арыглап дыштандырып чунуп чыдып-чыдып, оон чаа хепти кедер. Кедип алган чаа хевин 3 хонук иштинде бодунун күжүн сиңиртир жуулбаска эки.

Оон ыңай саазынга шупту муңгаралдарын бижээш, өртедипкеш, хүлүн даштыгаа агаарже үндүр, хүн ажар чүккө үрүп чорудуптар, дарый дораан кирип келгеш, лааны кывыскаш, лаага авазынга канчаар муңгаралын хоптанып олурар ийик, шак ынчаар муңгаралын хоптангаш, дораан амырап, хөглүг сагыштаалап эгелээр, чуртталгазын сагыштаалап лаага чугаалаар, лааның чалымы кижиниң эки чүүлдерин дөгөрезин бодунче сиңирер кылдыр.

Бир ёзулал 108 чула кыпсып болур силер.

Оон 4 субурган эргип болур дээш, мындыг-ла кылыр чүүлдер дыка көвей. Аргалыг болза кижилер бүрүзү бодунуу-биле ёзулалдарны канчаар кылырын, канчаар турарын, кандыг ёзулалдар дээштиг болганыл, ол ёзулалдарның сөөлүн орта түңнели кандыг болган деп чүүлдерни өөренип көөр хүннер чоруп турар.

Хүндүлүг чонум, чаа үнүп келген чылывыс-биле кижилер бүрүзүңе каң дег кадыкшылды, улуг-улуг чедишкениннерни, өөрүшкү-маңайлыг чуртталганы күзээр-дир мен.

Марта ИРГИТ,

Тыва Фэн-шуй эртемнеринин специализи, "Фэн-шуйнун чажыттары" бөлүүнүн бижикчизи Ольга Куулар дыңнап бижээш.

САРЛЫК ЭЪДИНДЕН МАНЧЫ, БУУЗА...

Мөңгүн-Тайганың сарлыгының эъдинден кылып турар чаагай манчы, буузаларның тургузукчузу, мөге оолдарны деткип чоруур сайгарлыкчы Сылдыс Монгушту демдеглээр чугула.

— Хүрөшпес тыва эр-даа ховар-ла боор. Бодум база хүрөшкө сонугураар, хүрежип чораан болгаш мөгелерге, спортчуларга чоннун талазындан деткимче херек деп билир мен, кежим кырынга эрткен мен. Чамдыкта мырыңай маргылдаага киришкеш, чанар акша чок, куруглай-даа бээр таварылгалар турар чүве. Ынчангаш шагда-ла бодап чораан күзелим бүдүп, шыдаар шаам-биле спортчуларга деткимчени кылыптар хире эптиг байдал менде тургустунуп келгенинге өөрүп тур мен!

Январь айда болган, ай санында болуп эртип турар хүрөшкө кончуг дидим халдап тургаш, "Катай хагар" деп арга-биле кончуг шыырак дээн удурланыкчы акызын Улуг-Хем кожуунун аныяк мөгези Демир-Хая Самдан (чаа-ла 21 харлыг) октап каарга, "Чараш арга" дээш өөрүшкү белээм барып сундум. Моон-даа соңгаар шыырак хүрежип үнүп келир боор, эр хей мөге, чедишкениннерни күзедим. Бистин талавыстан удаа-дараа болуп турар хүрөштерге ам-даа үзүк чок деткиччилээрин кызыдар бис — деп, хууда сайгарлыкчы Монгуш Сылдыс чугаалады.

Аяс МОНГУШ,
"Хүрөш" сеткүүлүнүн редактору.

Аяк шайны аартап ора...

Тывыңарам, өңнүктөр!

Кезип чиирге төнмөс эдим.
Кедээр каарга доңмас эдим.
(Деспи).

Дөрт булуң дөңгүр аас.
(Өрзөл, ооң иштинде эжик).
Кулугурнуң кулаан долгаар.
Барасканың баарын суйбаар.
(Игил, бызаанчы).

Холуургактың холу чолдак.
Кулугурнуң кудуруу узун.
Чиктигбейниң читкези калбак.
Кайгамчыктың караа достак.
(Балык).

Санаттынмаан хой.
Хемчээттинмээн шөл.
(Дээр, сылдыстар).
Өртемчейде үш дүрген.
(Бодап, электри чыры, интернет).
Эр кижиниң зрес-каазы чүдөл?
(Сеткилинде).
Мугулайны муң кижини шашты.
(Бокс шоодайы).

Тыва кадыкты кылыры

1 аяк тыва далган.
1 аяк кургаг хойг ааржы.
1 аяк саржаг.
1 аяк сүт.
1 аяк чигир.
1 аяк садыг сметаназы.
1 хап (пачка) творог.
2 хап (пачка) дээрбелзэн чодураа (молотый черемуха).
Шуптузун эки холуй булгаар, оон сава-лааш, доңуруп алыр азы дораан чип болур.

Тес-Хем кожуунда "Туглулга" деп аттыг Херэзженнер каттыжышкынының кежигүннериниң кылган амданныг аъш-чеми.

Тыва чоннуң "кужуру" – изиг хан.

ШАГАА

Чурагачы Октаргайның номун ашкаш,
Чурумчудуп аайлааны он ийи чылдар
Шууштурган үезиниң шагы кээрге,
Шуптувусту эргип келир аайы ындыг.

Ажыг кыштың хаарган соогу
адакталып,
Ажар хуннун дурту узап келген өйде,
Ак ай үнүп, чаа чылды медээлеп кээп,
Аалчы болуп чедип келир Шагаавыс ол.

Аал-кодан девискээрин дөгөрезин
Арткан хирден кактап-силгип,
үндүр ширбээш,
Арыг-силиг шеверленген өвүсче
Аъштыг-чемниг, йөрээвишаан
чалаалыңар.

Эрте частың эргин артаар эргезин ап,
Элчээнде Инек чылы чедип келди,
Эскен сүттүг шайывыстың
бажын чажып,
Эки сөстү сүзүглээштиң, уткуп алыыл.

Арыг, чырык сеткил-биле хүндүлежип,
Аравыста чолукшужуп, менди солчуп,
Амыр-тайбың амыдырал хөгжүзүн деп,
Аал-кодан, ажы-төлдү алгаалыңар.

Мария КЫРГЫС.

❖ Үлегер домактар

Чавва аътты түредип болбас,
Чаш кижини коргудуп болбас.

Эзлдек кижиге чаш төл ижигер.
Элдиг эрикке
хараачыгай уялаар.

Хуннугде чылыг,
Күзөлдигде бүдүнгүр.

Хүн үнерге, бойдус сергээр.
Ном номчуурга, угаан чырыыр.

Сеткил чаражы – эп,
Чечек чаражы – шеңне.

Шапты балды күш төдөр,
Чалгаа кижини ажал чылзыр.

Ажылды далдавас,
Алдарны өкпелевес.

Билбезини өөрөн,
Билирини өөрөт.

Адаң чагыын утпайн чуртта,
Арын-нүүрүң бодап чуртта.

Шолук кижини кочуладыр.
Чоржаң аът кымчыладыр.

Аъды арт ажа бээр.
Сураа суг кеже бээр.

Чаш малдың оюну чараш,
Чаш уругнуң чаңы чараш.

Наталья КУУЛАР.

Мөөрей: "Тыва чуртумнун ховар ыраажызы мен"

Дараазында одуругларда ырылар аттарын тывар.

1. Чаагай чараш чаңылдарын
Салгалдары сагып артсын.
2. Күзүңгү дег аяс дээрден
Хүннүн чырынын адыш долдур
дозуп аайн бе?
3. Дүн-хүн дивес амыр-дыш чок
Тиккиледир соп-ла чоруур.
4. Ховаганның аяңыңа
Холдарывыс четтинчипкеш,
Хойларывыс бажын дозуп,
Кожамыктап өстүвүс чоп.
5. Өске черге чоруп чорааш,
Өөм ышкаш сакты бээр мен.
6. Чажырттыңан сеткилимниң кударалы
Чаштар болуп төрзэн черге дамдылап тур.
7. Орай дүне чивеңнешкен
Сылдыстарны көрүңер даан.
8. Шериг барган сээң ачаң
Чедип кээр деп чагаа бижзэн.
9. Утпайн сактып чорза-чорза ырай бердиң,
Улуг үлө ажал-ижи үзе кирди.
10. Ола хевээр демгимни
Оюп чоруур болган мен.
11. Чорук чолум каалама черле чорбаан,
Оргу черге молдуруум сый дүжер часкан.
12. Ынчалза-даа идегелим хары чок бооп,
Ханы ынак сеткилимни өөртпейн бардың.
13. Сыгырга дег сыгыртырың
Сыннар ажыр хөөмейлээрң.
14. Чүгле сен дээш оду чайнаан
Чүрээмни кым чагыраарың?
15. Ажыл-ишчи судалымның
Агымы дег сүлдөм болган.
16. Чадаг-даа бол чоруп чорааш,
Чазаг-хонаш кезиксээр мен.
17. Удур-дедир манажып,
Узатканың херээ чүл?
18. Чергелешкек дорт шыйып,
Черлик аңнар чуруун көрүп,
Эдилелдер адын адап...
19. Ыдык бедик сөс-даа этпээн,
Ыры-шүлүк тураскаатпаан...
20. Судалдар дег катчы берген хемнер
Чуртталганың шуудаарын оштаан.

Шагаада чараш ырларны сактып,
тыпкаш, ырлажырын күзөдөвис.

Сардана КУУЛАР,
"Серебрянка" санаторийинде
уран чүүл удуртукчузу.

Бодалгалыг тывызыктар

Бир кадай тоорук сайлааш, 121 сай арыглап алган.
Оозун өг-бүлөдө хөй уруг-дарыыңа деп-дең кылдыр
үлөп берген. Ол кадайның уруг-дарыы шупту каш
кижи турганыл? Кижиниң бүрүзүңге арыглап каан каш сай
онаашканыл?

(он бир кижини, он бир сай)

Шынаага кезек дөргүн теректер баштарыңа таан-
нар кээп хонупкан. Бир терекке-ле ийи-ийи тааннар
олураарга, бир терек артып каар, а бир терекке-ле
бир-бир таан олураарга, бир таанның олураар терээ чок
апаар. Шупту каш теректер, чеже тааннар-дыр?

(дөрт таан, үш терек)

Деп-дең алды ханалыг бажың турган. Ол ханаларның
бирээзи шуут көрүнчүктөн бүткен. Көрүнчүк чок хана
бүрүзүнүң баарында-ла тудуп каан чула турган, а
көрүнчүктүг ханада база-ла ол хире чулалар көстүп
хып турган. Өрткө айылдыг чеже чула хып турганыл?

(беш)

Чаңгыс анайлыг дөрт оолдар чурттап чораан. Олар
ол анайның дөрт даванын дөрт сөңгө үлөжип алган
чораан-дыр. Эң бичезиниң өңчүзү болур анайның
бир холу сына берген. Ол оол өңчүзү боор анайның
холун пес-биле шарып алган. Оон ол анайның шарыы

канчанга-ла өрттенип чорааш, бир сараат сигенге
баргаш, ол сараатты өртедиңкен. Ам сиген ээзи сиге-
нин чарбый берген. Оолдар шарышкыныг холдун
хайы-дыр, сынык холдун ээзи төлээр дигип турган.
Чогум кым ол сигенни төлөвөс болганыл?

(Ол анайның сынык холун сараатка чедир
үш кадык даваннар чедире берген болганда
сынык ээзи төлөвөс)

Дүвүрөңнэн бир хой аскаш, өөрүн дилеп чорааш,
элзэн каш өске дүк хойга уткужуп келгештиң:

– Экии, чүс хой! – деп эткен. Дүк хойнуң бирээзи
тургаш:

– Бис чүс хой эвес бис. Бистиң кырывыска бис хи-
рени каткаш, ооң кырынга бистиң кезиивисти каткаш,
ооң кырынга бистиң кезиивистиң улдунун каткаш, ам
сен хөөкүйнү кадыптар болзувусса, ынчан чүс хой
болур-дур бис ийин – деп харылап-тыр. Элзэн каш
дүк хойнуң санын тывыңарам!

(36 дүк хой чораан)

Шаанда Улуг-Кырга улуг хуналыг, бичии хуналыг
улуг ашак чурттап чоруп-тур оо. Ийи хуназындан өске
чүзү-даа чок ашак чүвең иргин. Бир-ле чылын бичии
хуназы чудааш өлүп каарга, ашак оозун ховуга сөөртүп
аппарып каапкан чүве-дир. Дилги маңнап келгеш, би-

чии хунаның чарыныг ээдин хемдип чип чыткан. Ол
өйдө бурунгаардан муң шериг келгеш, чарынны хову
деп бодааш, хонуп чыткан чүве-дир. Ол хонуп чыдырда,
Хаан-Херети куш ужул келгеш, чарынны аг-шериг-биле
катай теп алгаш, улуг ашактың улуг хуназының мыйы-
зынга олуруп алгаш, бичии хунаның чарыныг ээдин
хемдип чип олурда, бурунгаардан келген муң шериг
хуназының адаанга олурган. Улуг ашактың караанче
аг-шериг кирип турган чүвең иргин. Улуг ашак караанче
кирген аг-шеригни хир-чам деп бодааш, ушта былгы-
рып олурган ашак-тыр.

Дыңнакчыларга тоолчу:

- 1) Ашак улуг бе?
- 2) Хуна улуг бе?
- 3) Дилги улуг бе?
- 4) Чарын улуг бе?
- 5) Хаан-Херети куш улуг бе? – деп айтырыг салыр.

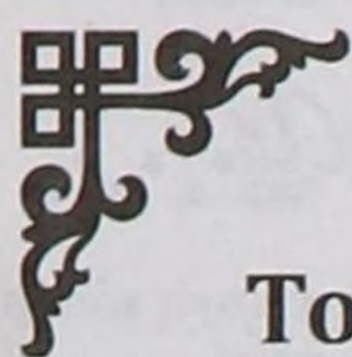
1) Ашак улуг дээн кижини топтуг-томаанныг
болур.

2) Хуна улуг дээн кижини куюм багай болур.

3) Дилги улуг дээн кижини аргалыг-мегелиг болур.

4) Чарын улуг дээн кижини төлгөч-мегечи болур.

5) Хаан-Херети куш улуг дээн кижини экер-зрес
болур.

ШЫЯАН АМ

Тожу тываларының аас чогаалы

Анаа болгаш дириг амытаннар дугайында тоолдар

Сүттеп ижер Сүмелдей

Балбыр Баян

(Уланчызы. Эгези № 8 "Шында")

Ашак-таа чүү боор:

— Хаан кижичарлык болганда, менде чүү боор, чөптүг болур-ла чүве-дир — деп чөпшээрер тур эвеспе.

Хаан-таа Сүмелдейниң уруу биле бодунуң оглунга өөн өглөп бергеш, Сүмелдей ашак-биле изиг төрөл бооп, чурттап туруп-ла берген чүвең иргин.

Ай-Хаан бир-ле эртен бодап олургаш, «Бо хире эртемниг хелин* алган кижичарлык бодунуң кожаазында* чурттап турган хаан кижичарлык алагалап хөөрөшсе кандыг боорул» дээш, чоогунда чурттап турган Сарыг-Хааннын аалынча хап чорувудуп тур эвеспе.

Хаан-таа хап келгеш, Сарыг-Хаан-биле алагалап туруп-ла берген.

Алагалап, хөөрежил тургаш:

— Мен-таа кончуг чараш, эртемниг хелинниг болдум — деп мону хөөрөп туруп берген чүвең иргин.

Сарыг-Хаан-таа чүү боор: «Ай-Хааннын ол хеннин олчалап алза чүл — дээш: — Хаанны ораа* шамнаар болза, бо хаан бады-даңгыраан бээр-ле ийнен» кылдыр бодааш, бир дүне Ай-Хаан ужуп калырга, сыстыының* адаанче алдын, мөңкүнүн суп каап тур эвеспе.

Эртенинде туруп келгеш, Сарыг-Хаан-таа:

— Бо дүне бистиң черге оору* кирген, ат болган чүве-дир, хаан! — деп мону сөглээн чүве-дир.

— Чүү болган чүве ирги? — деп, Ай-Хаан Сарыг-Хаан-дан айтырыг салып турган чүвең иргин.

— Бистиң алдын, мөңкүнүвүстү бо дүне оор алы берип-тир! — деп мындыг янзы харыылаан, Сарыг-Хаан-дан Ай-Хаанны: — Азы силер алы бержик ирги силер бе? — деп мындыг янзы айтырыг салган чүвең иргин.

— Мен силерниң алдын, мөңкүнүңер алыр хамаан-чок, делегейниң хырынга* кандыг-таа айыыл кыннып көрбээн кижичарлык болгай мен — деп, Ай-Хаан-дан мындыг янзы харыылаан.

Сарыг-Хаан-дан:

— Бир эмес кылыпкан болзаңар*, канчаар силер? — деп мындыг айтырыг салган.

Ай-Хаан олургаш:

— Бир эмес кылыпкан болзам*, чүнү-ле кыл дидир силер, даасканыңар эзугаар кылыр мен — деп мындыг янзылыг даңгыраан берип-тир.

Сарыг-Хаан-даа чүү боор, алдын, мөңкүнүн дилээн кижичарлык бооп, хамык чүвени ажып дилеп турган хевээр.

Ай-Хааннын сыстыын ажыдарга, хамык алдын, мөңкүнүң ында чыдып тур эвеспе!

— Албаан мен дээрңер бо чүве бе? — деп, Сарыг-Хаан-дан ынча деп тур эвеспе. — Ам бир-тээ ындыг болганда, хүүседир* дээн даңгыракты хүүседир силер ийнен? — деп, Сарыг-Хаан-дан айтырыг салган.

Ай-Хаан-дан:

— Ийе, ындыг, хүүседир апаар-дыр — деп харыылаан.

Сарыг-Хаан Ай-Хаанны дөрт өргенге кере хап каап тур оо!

Сарыг-Хаан чүү боор, Ай-Хааннын аал-чуртун, оглун, хеннин олчалап алыр дээш, хамык шериглерин аъткарап деп ынчап барып тур эвеспе.

Ай-Хаан чыткаш:

— Мээң коданымны олчалап алыр деп чүве ындыг белен эвес, белен олчалаар аргазын мен билер-ле мен, айтып берейн, чөпшээрээр силер бе? — деп Сарыг-Хаан-га ындыг сөглээн.

Сарыг-Хаан:

— Белен арга бар чүве болза, чөпшээрээр-дир — деп харыылап тур эвеспе.

Ай-Хаан-дан:

— Силер дөрт-ле шеригден чорувудуңар*, ынчангаш ол шериглер барып чугаалазын, чугаалаар чугааны мен чугаалап берейн — деп ынчап чугаалап тур эвеспе. — Чеде бээрңерге, «Бистиң хаанывыс кай барып тур?» деп айтырыг салыр. Айтырыг салырга, «Силерниң хааныңар кончуг эки алагалап тур, дөрт хаа кончуг эки хаалап тур» дээр силер — дээн чүвең иргин. — «Ынчангаш түрген* чедип келиңер! Коданымның ортузунда дөрт буттуг демир терек бар, үжүн кезип калыңар, биризин* арттыргаш, болат хаячым* мурнадыңар, сарыг кестиим соңнадыңар, мыйыстыг малым мурнадыңар, дөңкүр*

малым соңнадыңар, ынчангаш түрген чедип келиңер!» дие, дораан чедип келир улус — деп мону чугаалаан.

Ай-Хааннын чугаалаанын эзугаар, дөрт-ле шеригин каксывыдып*тур эвеспе, Сарыг-Хаан.

Дөрт шериг-таа Ай-Хааннын коданынга чедип келирге, Ай-Хааннын оглу, хеннинден айтырыг салган чүвең иргин.

— Бистиң хаанывыс силерниң черже алагалап чоруткан чүве болгай, кай барып тур? — деп айтырган.

— Силерниң хааныңар-даа үргүлчү алагалап-ла тур, дөрт хаа үргүлчү хаалап-ла тур — дээн.

— Хаан чүү диди? — деп айтырган.

— «Доп-дораан чедип келиңер! Коданымның ортузунда дөрт буттуг демир терек бар, үжүн кезиңер, биризин арттыргаш, болат ханчым мурнадыңар, сарыг кестиим соңнадыңар, мыйыстыг малым мурнадыңар, дөңкүр малым соңнадыңар, ынчангаш доп-дораан чедип келиңер!» деп, хааныңар мону чугаалады — дээн.

Оол болгаш оон-даа өскелери:

— Хаан ынча дээнде, дораан чорутур-дур — деп ынчап барганнар.

Келген дөрт шериг чок, чай аразында демги уруг:

— Бистиң хаан өлгөн-дир — дээн-дир.

Чүге дээрге «дөрт хаа кончуг эки хаалап тур» дээни — дөрт өргенге кере хап кааны ол-дур, «коданымның ортузунда дөрт буттуг демир терек бар» дээни дөрт шериг бар дээни ол-дур, «үжүн кезиңер, биризин арттырыңар» дээни — «ооң бирзин* арттыргаш, үжүн өлүрүп кааңар» дээни ол-дур, «болат ханчым» дээр чүвеңи — мен-дир мен, «сарыг кестиим» дээр чүвеңи — оглу сен-дир сен, «мыйыстыг малым» дээни — аг-шерии ол-дур, «дөңкүр малым» дээни — ара-албатызы-дыр, ынчангаш «доп-дораан хостап алыңар!» дээни ол-дур — дээн-дир, хенни.

Ам чүү боор, уругнуң чугаалааны эзугаар, дөрт келген шеригниң үжүн өлүргөш, бирзинге орук баштаткаш, оол биле уругга баштаткаш, хамык аг-шериг, ара-албаты барып, хаанны хостап алыр дээш, хап чоруп каан.

Оон хап чедип кээрге, хаанны-даа шынавы-ла дөрт өргенге кере хап каан чыдып тур эвеспе. Хап чедип келгеш, Ай-Хааннын хостап албышаан, олчалап алыр дээн Сарыг-Хааннын бодун олчалап алгаш, Ай-Хаан оглу, хенни, ара-албатызы-биле кээп, бай Ай-Хаан база катап байып, оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барып тур оо!

Салгаңмай ашак

Шыяа. Эрте-бурун шагның эртезинде чоруп тур оо, чолдак ак аъттыг, чолдак кара ыттыг, үш саар өшкүлүг Сагланмай ашак чоруп тур.

Үш саар өшкүлүгке кадайы хөне салбак чок деп халактап турар болган. Ашак өгдөн-даа үнмөс, биче ажылдап, чүве тывар ужур-даа чок ашак тур. Кадайы аа хорадап турар. Күзүн биче хар дүжүвүдерде*, сидиктээр черинге өшкү сыңыйыңа сарыгжаг* салып каан. Ашаа эртен тургаш, сидиктээр черинге барган. Мөңгүрек* чүве хөөп каан дег чүвени чаза тепкен. Сыңыйда сарыгжаг үне берген.

— Ындыг болза, мындыг сарыгжаг тып алдым, хөкшүн* — деп кирип кээп-тир.

— Че, ол-ла болгай, эр кижичарлык өгдөн үнөр болза — олча — деп-тир, кадай.

— Ындыг болза, мен ам олурбас мен, чүве дилеп чорутур мен, чолдак ак аъдым кайдал? — деп кадайын ынчалы берген.

Ол эртен бичии бораан* чаапкан иргин. Чолдак ак аъдын мунгаш, чолдак кара ыдын четкеш, ашак:

— Дилгилээр кижичарлык мен — дээш, хапкан.

Дилги изи чыткан. Аъдын дужап каапкаш, чадаг истээш чорупкан, ыдын аъды-биле кады каапкан.

Ол кетеп* баарда, дилгизи хая хою* черже кире берген. Ам канчаар, ыя уну* тонун ушта тыртып, дуглап кааш, аъдынгыды* чанагаш чүгүрүп баткан.

Ол чоруп олурда, кежээ-даа болган, бораан база чаап келген. Чанагаш ашак чүгүрүп кээрде, аът хойгаш, дужаан үзе тепкеш, ыт аъды-биле кады чана маңнапкан.

Ашак аалын-даа аскаң, чанагаш тояп чораан. Ол азып чорааш, бир Картыган-Хаан аалын орта кире берип-тир, ашак. Шалдаң-чанагаш ашак өгүдү* киринден ыяткан. Ол өгнүң эжинде сиген иштингиди* кире берип-тир.

Даң аткан. Эртен көөрдө, хөй аал болган.

Бир херэзжен кижичарлык үнүп келгеш, мөңкүн* аякка суг аккып*, даштын чунуп олурган. Кадын чунарда, алдын

билзек-чүстүүн уштуп каан. Кирерде, чүстүүн уттупкаш, аяан тудуп алгаш, кире берген. Бир инек келгеш, алдын чүстүктү хөмө мыяктапкан, көрүп чыдарга, хамык улузун мал-маганын сагган, инектер үнгөн. Бызаага чиртир сиген алыр дээш, уруглар сиген кыры үнүп келген. Ол көөрдө, сиген чазарлай бээрде, шалдаң-чанагаш ашак чыткан. Херэзженнер ашактан корткаш, сигенден халы-жы бергеннер.

— Че, чоондуңар, уруглар? — деп.

— Сигенде черле идик-хеп чок ашак чытты, көрдүвүс — деп.

Хаан боду сиген орта үнүп келген. Сиген ажып көөрдө, шынап чанагаш ашак орган.

Айтыра берген:

— Канчап барган кижичарлык сен? — деп.

— Бо хат, бораң-биле дүшкен одачы* мен — деп-тир, ашак.

— Оо, одачы болза — дээш, хааның кире чүгүргөш, бодунуң кедер хураган кежи идик-хевин кедирген. Чанынга тустай* терве* өг тиккеш, одачыны аңаа олбук-дөжөк салгаш, олуртупкан.

— Одачы кончуг-ла чүве болгай — дээрден дүшкен, бертен чунуп тургаш, алдын чүстүүм чидирдим, одачыны ону авырдалаар — деп-тир, кадай.

Хаан үш кулаш сарыг мандаң хадакты* ашакка барып туткан.

— Кадайым алдын чүстүү читкен, ону тып бериңер — деп, ону авырдалап* келген, хаан.

— Аал коданы үнмейн-дур*, инек мыяа ажып дилеңер! — деп-тир.

Инек мыяа ажып дилээрде, алдын билзек инек мыяаның алдында чыткан. Улус-даа ашак дыңналас черге: «Аа, шын чугаалады одачы» деп чугаалажып турарлар.

Ол хааннын мал-маганын оор чип, ортаа кезик кылып каан мал-дыр. Хой, өшкүнү дыка чиртип келген.

«Оорум туттуруп алзап!» деп бодап келгеш, ашакка:

— Хой, өшкү орту четти, оорум тудуп бериңер — деп хадак барып тудуп тур.

Одачыга бүдүн хойну быжыргаш, эккеп бээр, тура-зында дайнап олурар болган-дыр.

— Ча, эртен болгаян* — деп-тир, одачы.

«Ындыг болза, оорну канчап тудар боор, хоюм эъдин чип алгаш, бо дүне чанар-дыр» деп бодап ап-тыр. Кежээ хоюнун эъдин аа дайнап, чула чип ынчап-ла турган, ашак.

Ашакка бараан бооп турар бир хөделдиг чүве-дир. Бараан болган кижичарлык хаарыктап удуй берип тур. Хааннын идик-хевин кедип алгаш, кижичарлык удуп чыдырда, чанар дээш кижичарлык дургуннап үнүп каап-тыр.

Улус көрүп кааңар* дээш, инек аразы-биле үңгөп бар чыткан. Хой кажаазының чанынга үңгөп барган. Ол үңгөп чорда, мурнунда улус дуюкаа сымыранчып чугаалажы берген. Ашак инек чанынга чыдыпкан.

— Дүүн чаашкын-биле бо хаанда одачы дүшкен дийин — деп чугаалажып турган.

— Дыка оорлап болбас, бо дүне оорлавайн чанаал — деп чугаалажып турар болган.

— Эртен эрте одачыга ийнээн* кээп тейлээли — деп чугаалажыпканнар. — Хүн дүш хиреде хааннын дүжүметтеринге база каттай барып тейлээли — деп турганнар.

«Ындыг чүве-дир оң, оор меңээ эртен келир чүве-дир» дээш, өөнгө кээп чыдып ап-тыр, ашак. Хаанга: «Эң баштай аган* бажы аккылыңар*» дээн, ашак.

Эртен эрте ашак сидиктеп чораан. Ийи оол дүжүп чыткан. «Ол чүвөлериң ол-ла боор» деп иштинде боданып ап-тыр.

Одачың кирип келгеш, олуруп ап-тыр. Ийи оол кирип келгеш, тейнеп-тейнеп*, одачыдан барып айыс четтирген. Айыс четтирерде, бир оолдун бажын аган бажы-биле арай дыңзыг «хок» кылгаш, азы-биле оолдун бажын ханзырады шыйвактапкан* иргин. Бирээзи тейнээрде, база ханзырады шыя тыртып каан. Оолдар үнгөш, чоруй барганнар.

Хаан эртен келген.

— Чаа, аан хүн дүш хиреде сээң хөй дүжүмет келир-дир, аңаа ооруңну айтып бергей мен аан — деп-тир, ашак.

Шынап дүш орта хамык амытан ашакка мөргүп келген-не. Ол келгеш, тейнеп турган улустун аразында арнын шыйбак тыртып каан ийи оглу база келген.

— Ындыг болза, сээң хамык малың оорлап турар ийи оол ол-дур нен*, тудуп ал — деп-тир.

(Уланчылыг).

Чогаал арны

Начын Монгуш — эгелеп чоруур аныяк чогаалчы. Ооң чечен чугаалары, шүлүктери ырак-узакче тарап, чоннуң сеткил-хөңүнче оруун чаа-ла шуудуп эгелээн. Начын Монгуштуң мергежили башкы кижиле. Кызылдың 2 дугаарлыг школазында тыва дыл, чогаал башкызы. Башкы кижиле каян-даа башкы болуп артып калыр. Башкы кижиле кандыг салым-чаяан бар-дыр, кандыг хандыкшыл бар-дыр, ол бүгүн өөреникчилеринге боду-ла билбес дамчыдып чоруур боор дээрзин амыдырал көргүзүп, бадыткап каан. Начын чечен чогаал бижиир сонургалын бодунуң өөреникчилеринге дамчыдып, олар-биле кады-ла чечен чогаал бижииринге мергежий бээр дээрзинге бүзүрээр бис.

Начын МОНГУШ

ОПТУГ КОЙГУН

Эртенгиниң эртезиниң бичии-ле соонда, бурунгу мурнунуң бичии-ле мурнунда бир-ле суурнуң чоогунда кат-чимистиг болгаш одарлыг чаш хаактар, чылан хамаанчок, сээк-даа өтпес шыргай үнген дөргүн арыгга арыгның алдырбас-туттурбас, алды аргалыг ак Койгуну турумчуп, чурттап турган чүвең иргин. База ол-ла арыгны үргүлчү тегерип кээп турар узак чоруктуг, шынааның кызыл Дилгизи бар чүве-дир. Дилгиге бодаарга, чоогунда суурдан чедип кээр үш-дөрт ыттардан дөзө бээр Койгунакка белен турган. Чүгө дөзө олар эгеш-тыныштыг, дааш-шимээнниг келир. Ооң кадында Койгунактың базым бүрүзүн билер төрөөн арынга кайнаар былдааш, кайыже халырын олар билбес турган. А кызыл Дилги оларга бодаарга, чааскаан каш-даа ыттан айылдыг. Койгунактың ойттаар черин, халыыр оруун болгаш ол арыгны Койгунак-биле бир-дөмөй билер. Ооң кадында чоруу далаш чок. Серемчилел кошкадыр болза, кедеп чыткыш, ызырган чүвезин белен салбас арзагар-корзагар азыгылары-биле сегирип алыры мыяда. Харын-даа Койгунактың аткаар-ишкээр хары угда көөр дашкаар дайтыгыр, дашкалар дег далчыр карактары, база аткан ок дег халып ыңай боорунга чаяаган майтак буттары кедеген үнө халаан дилгиге алдырбайн баарынга дузалап турган.

Бир-ле катап Койгунак ханныг-каралыг кажар дайзынын кызыл Дилгиден кандыг арга-биле адырлып алырын боданып эгелеп-тир эвеспе. Хоюг харын кодан-майыктап чаап хонган дүннүң эртенинде суурдан кээп турар оолдарның хей дузактар салганының ужурунда кагдыгган эрги коппазын эргип, көрүп эгелеп-тир. Чаа чагган чаш харның кырынга чаңгыс чораан исти арттыр-бышаан, коппазында дузактарның кайда салдынганын ылавылап көрүп, халып келгеш, канчаар ажа халый бээрин демдектеп, коппазын дургаар бүгү-ле дузактарны ырактан ажа халый бээр истерин арттырып алган иргин.

Ам чүү боор, Дилгиге кайда чоруурун бүдүү көрүнүп, өжөгөргөн көскүлөңнөп чоруп каап-тыр. Дилгиге-даа үр дилетпээн, дөө-ле борбак хараган дөзүндө күскөп, коңайындыр өрү шурап каап, бодунуң шаа-биле аажок-ла шүүдээр турган. Койгунак-даа дилгини

көрбээн болуп көскүлөңнөп, хокпаңайнып ойттавышаан чоокшулап, Дилгиден карак салбайн чораан. Караа көскү кажар Дилги канчагаш-ла көрүптөргө, алдырбас-туттурбас арыгның ак Койгуну дуу-ла хокпаңайнып ойттап чоруп-тур эвеспе. Койгунуң хоюг ханы, коң эдигиниң арбынын бодап келгеш, боду безин билбейн, ооң соондан халып-ла каан. Чадагай черге Койгунактың ол-бо былдап, хенертен кайы талазынче шурай бээрин Дилги баш удур билбес болгаш, хенертен эглир дээш каш-даа катап доңгая дүжөр чазып, хараган, тал кырынче каш-даа хептелдир халаан. Ынчап чоруу арыг иштин өрү алган коппага кирип алгаш, ам-на аткан ок дег, шуудуп халып ыңай болган. Кажар Дилги база-ла кандыг черге канчаар халырын бодап чораан иргин. «Ак черге бо кулугур ол-бо былдап, доора-хээр халыыр-ла болгай, ам коппага кирип алган соонда өскээр барбас, саңдорт халыыр, чүгө кашпагай даваннарымның маңы-ла билер. Улуг угаан, серемчилелдиң-даа херээ чок» деп бодап чораан, ынчангаш бар-ла турган шаа-биле майтак Койгунуң кудуруун ызыртыр, сегирип алыры мыя бо апарган, карак-кулак чок шимейтип-ле орган. Бир черге койгун дүндүүштөлдүр шураарга, Дилги база-ла шак ындыг шураашкынны кылгаш, бир айылдың кыры-биле ужугуп эрте бергенин боду безин кайыын билер. Ам мырыңай тудуп алыр четкен. Ынчангаш Койгунуң өрү шураарын-даа херекке албайн чораан. Бир-ле черге Койгунуң өрү шурап эрткен черин Дилгиге кавыргар дээш, дорт халаан. Ол үеде бир-ле чүве ооң мойнундан алгаш, карак одун кызаңнадыр, дедир баштандыр шелипкен.

Шак-ла ынчаар ханга көпкөс кажар Дилгини алдырбас-туттурбас арыгның ак койгуну дузакка кирип, бодунуң айылдыг дайзынындан адырлып, өскөн-төрөөн дөргүн арынга амыр-тайбың оюн оя, чигин чире чурттай берип-тир оо!

ИЗИГ КҮЗЕЛИМ

Оо, мен бо чурттап эрткеним он сес чылдың иштинде черле кандыг чүвени көрбээн, кандыг чүвеге таварышаан дээрл аан! Шуут кижиле бүзүрээр арга чок чүвөлөргө, үргүлчү эвес-даа бол, ында-хаа таварышкылаптар кижиле мен. Оон кээп эш-өөрүмгө, улуг улумга чугаалаарымга, шуут бүзүрөөс. Өөрлөрүм оолдар: «Ээ, сээң оонда грамм-даа шын чүве чок, фантаз чүве-дир, оол» — деп каарлар. А улуг улум база шуут хоржок, ыт чок дыңнап олуруп-олуруп, оон кээп кочулаан-шоотканы, чемелээни азы хөөктүргөни-даа билдинмес: «Хоо, мантаас чүве-дир оң, оглум. Бис бо чурттап келгеш, чүнү көрбээн дээр сен, база солун болдур ийин» — деп каар.

Бир катап эжим эр, телевизорда быштак рекламасы көрүп алган хевирлиг, меңээ мырыңай: «Чок, оглум, фантастика-дыр оң» — дээн-не болгай.

Артында ол солун, элдеп-эзин ужураалдарымны чүгө чааскаан көргөн болур мен. Мынчага дээр мээң идегелди херечилерим — ийи борбак караам, ийи далбыгыр кулаам болуп артпышаан. Бир эвес ол солун, хөктүг таварылгаларымны чыып бижээн болза, черле бичежек ном-даа чеде берген боор. Ам мен хей хөөрөп олурбайн, оларның чүгө чаңгызы-биле силерни таныштырып көрейн. Чүү дээрин бодунар-ла болгап көрүңер.

Бичимде-ле чүве ийин ол. Ол чайын бистиң аалы-выс тоолда кирген ак-көк Сүт-Хөлдүң адын алган

кожуунувустуң төвү болур Суг-Аксы суурнуң кедээр талазын куду хаажылап баткан Ак хемниң унунда көгү-шыгы хөлбөңнээн Чалбак-Хараган деп черге чайлап чыткан чүве. Көрүштүг-ле оран болбас ийикпе. Кедээр көөрүңгө, ыдык-бедик Кызыл-Тайга харап олурар, а ишкээр көөрүңгө, дөңгөлчүктөрлиг, хараганныг болгаш ногаан ойттуг шык бар. Ооң ындында Ак хем узун, дыйлаң апарган, шааладыр хал бадып чыдар. А бистиң өөвүс хавак кырынга турар. Өгдөн үнүп кээрге-ле, ногаан шык, хем көстүп келир. Шыктың ортузунда кожа үнген ийи кара борбак талдар бар.

Шыята, бир эртен-не, даң бажы шара-хере, даң бажы сарыг-шокар апарган турда, куш туруп чигенмээнде отту чаштап келдим. Улузуну көөрүмгө, шуптузу думчуктары шылап, ам-даа уйгузунга өлөйлөдип чыдырлар. Тура халааш, чүгө тонум, идиктерим тып кедип алгаш, өгдөн үнүп келдим. Ээх, экизин канчаар ону! Эртенгиниң шыксыг, сериин агаары уйгунуң артынын ынаар-ла арыдыр шаап алгаш барды. Тынарга хостуун, чигин канчаар! Чөөн чүктен алдын хуннуң херелдери чаттылып, черниң кырын шыва ап, ойт-сигенге хонган шалыңны кургадып эгелей берген тур. Бүдүн өртемчей ам-даа уйгузундан орта одунмаан чүве дег, ыржымы аажок. Чүгө ында-мында эртежи куштарның оожум сымырашкан үннери дыңналгылаар. Кажара шээр малдың бышкырышканы, тепсенгени, инектерниң «чү-үш» кылдыр улуг тынганын дыңнаарга, бир-ле хуулгаазын хөгжүм үнү-даа сагындырар де.

Өөвүстүң адаа талазында чоога бар чүве. Ачам ону «Чыдыг-Чоога» деп, ойнай-сылдай адап каан чүве ийикпе. Чигенир дээн кижиле ынаар шимеш дээр. Ынчангаш, чүгө ынчаар адады бергениниң чылдагааны номчукчуга билдине берген боор. Ынаар углап бар чыда, канчагаш-ла көрө кааптарымга, аал баарында шыктың ортузунда ийи кара талдың бажында ийи кара каарган олур. Бирээзи бо өртемчейниң каазын, үнгөн хуннуң алдын херелдерин-даа чарашынганы ол ынаан: «Каак-каак» деп алгырды. А бирээзи та дедир, та чөрүү амытан чүве, сыр дедир: «Өаак-өа-ак» деп, хөлчөк-ла соңайнып, мойнун бурунгаар сунуп-сунуп, эдип кагды. Оон-на чугаалажы бердилер. Бирээзи өскезинге: «Эйт, аал, дуу оолду көрөм, эртежиниң аа моон» — дээр болду. Ынчаарга өскези: «Хөөкүңүң коргутпаалы, куш үнү-биле чугаалаш, эрестиг оол-дур» — деп бо.

Сүлдө-ле бо ынаан, күжүрлерим! Кара элдеп чүве, ынчаар тода тывалап чугаалажып олурган каарганарны кым дыңнап, көрүп чораан боор! Үргүлчү эвес-даа бол, кижиле бүзүрөөс, орта эвес чүүлдерге таваржы кагылаптар кижиле мен. Бо удаада база ынчалдым. Шуут-ла кулаамга бүзүрөөйн тур мен. Хейде сагыжымга бир-ле номдан «Кускун чугаазы дыңнаар Өскүс-оол» деп тоол-даа кирер. Ындыг бе дээрге, ол тоол ышкажыл, а мен мында — чайлагда. Азы... Даң бажында үелер солчуп турары ол бе? Дүрген-не долгандыр көрүнеримге, чанымда кым-даа чок... Ол-ла-дыр ам! Ам меңээ кым бүзүрээрл? Харын-даа мени угаан-сегээни чана берген деп сөглээрлер ынаан. Чүгө ийи делбигир кулаам, ийи караам-на харын үнү чок херечилер болуп артып калган болбас ийикпе. Хейде авамга-даа харадаар мен. Чонаа-да куш даңында кижиле удутпас, паш-сава каңгыраткан турар боду чоонганы ол дээр силер.

Э-эх! Күжүр бодумну аар! Тоолда куш үнүн билер, дыңнаар Өскүс-оол ышкаш, дириг амытан бүрүзүнүн дыл-домаан билер турган болзумза аар. Оларның-биле чугаалажып, сагыш-сеткилин билип алзымза. Солуну та чүү хире ынаан. Ооң соонда бүдүн өртемчейге аңкуш дылы билер кижиле болуп, алдаржып-даа үңгей-ле мен дээн изиг күзелим дуу үнүп олурар алдын хуннуң херелдери ышкаш, база катап кыптыгып келди.

КАРА ДАЛАЙГА ЧЕТКЕНИМ

(Чечен чугаа)

Поезд деп чүвеге олуруп чораан эвес. Мөңгө поездиниң кудумчузунче үнүп, соңгалар өттүр шынаада чаңгыс хой, бир инек баглап каанын көргөш, ооң чанында кадарчызы-ла боор оң, улуг-ла ыт барын элдепсинип көргөн. Поездиниң даажы шывыкталып турган дег, дүргени караңнаар-ла. Вагонче кирип кээрге, кады чораан эштери чеменини олурган.

— Эртежиңи, Мөңгө, бис эртенги чемивис чооглап олур бис, бээр кады кожа саадавыт. Кофе ижер сен бе, азы сүттүг шай бе?

— Сүттүг шай эки-ле болгай, бир хуужуур болза ол-ла. Бис ам удавас грузиннер, армяннар, азербайджаннар чуртунга баар бис.

— Ой, көрүңерем, харлыг баштыг даглар көстүп келди — деп, Иргит соңгаже айыткан.

— Кавказ деп даглар ол эвес ынаан.

Хеп-хенертен караңгылаш дээн, элээн үр болганда дедир-ле чырыткылаш дээн соонда, Кура деп хем көстүп келген. Иргит сактырга, Хемчик бажының Кезерлигден агып баткан Хемчик деп хем сагыжынга кире дүшкөн. Тывага мындыг демир-орук кылыптар болза, кожавыс Даг-Алтайче кирип, Ортаа Азияның казактар чуртунче-даа кире берип болгай-ла деп, ол тоолда дег бодайда алзыпкан.

— Бистиң төрөөн Тыва черивисче Курагино — Кызыл чедир демир-орук кел чыдар болгай, ооң ажыы улуг-ла боор аа — деп, Валентина Севээн айтырган. Саян арттарын ажарга-ла даглар деп чүвени кижиле көрбөс-даа, делгем шынаалар, калбак бүрүлүг чадаң ыяштар-ла хей. «Тываже кел чыдар демир-орук ажыктыг болбайн канчаар. Бисте «КамАЗ»-тар биче чүктөрүн эккеп турар, а поездилер кээр болза, хей-хей вагоннарынга чонга ажыктыг барааннарны, херегелдерни эккээр-дир ийин, ол ышкаш тонна-тонна хөмүр-дашты, даг-дүгүн, тудуг ыяштарын сөөртүп эккээр-дир ийин» — деп, Мөңгө харыылаан.

— Чедип келдивис, дуу далай көстүп келди — деп, Иргит чугааланган. Далай деп чүвени кижиле көргөн эвес. Далайның чалгыы үндүр-кирип чалгып чыткан. Чайкалар-ла хей, өрү-куду кылытып турар. Улуг-биче корабльдерни база көрдүвүс. Изии-ле аажок. Далайның девискээринде дээрже шаштыгып үнө берген мөңгө папирустар, пальмалар, черлик яблуктар, грушалар, хурмалар ыяштары дээш чүнү чок дээр. Ыяштар аразынга чоруурга, бистиң теректер бүрүлери дег дүшкөн лаврлар ыяжының бүрүзүн сүзүп турдувус. Ында шоодайларда чыгаш, сөөртүп чоруп турар болду. Ол ышкаш шөлдер, шынааларында ногаан чайт хараганнар дег үнүш өзүп турар. Ол үнүш шайны (грузин шай) тускай тракторлар-биле ажаап турар. Грузияга чоруурга, машиналарның мурнуку шилинде база садыглар бүрүзүнде И.В. Сталинниң чуррун азып каан турар. Кара далай кыдында Мацезта деп курортка неделя чыгыы дыштанган бис. Ында чоннуң ижип турар аржааннары-ла хей, амданы дагаа эди чипкен дег

сагындырар. Бир эмчи кижиле: «Чүгө бээр акша чарып кээп турар силер, Тываңарда мында кылып чадап турары-выс арыг аржааннар чок эвес» — дидир. Сагыжымга Бай-Тайганың Шивилиг, Белдир, Кара-Дыт, Шивиттиг аржааннары кирип келди. Шынап-ла, арыг суувуска эмненирге, алыс бот сергеп, зыт-хан, дамырларның, чүректин согуушкуну эки, ажилдап эгелээр болгай. Ол эмчиниң чугаалааны шын.

Тываже демир-орук тудуу эгелээрге, ажил чок кижилер ажилдыг болур, орук дудуунуң талазы-биле эртемниглер көвүдээр. Тываның Чазаа, демир-орук, өске-даа оруктар харылап турар яамаларның, бүгү чоннуң сагыш салыр айтыры-дыр деп демдеглээр чугула.

Үе чаңгыс черге таптап турар эвес, тыва чонга, ажи-төлге чаа-чаа чаартылгалар эгелээр болгай. Тывавысче Россияның, даштыкының туристери кээр, а тыва кижиле көрбээн чуртта-рынга барып, делегейниң чоннары-биле харылзажыр апаар.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

Шагаа байырлалында саң салыр ёзулал эрттирер черлерже автобустарның аргыжар чуруму

Февраль 12-де эртенги шактарда "Цеченлинг" хүрээзинге, "Сүбедей" спорт ордузунга, Дөгээ даанга болгаш Кадарчы чанынга болур саң салыр ёзулалдарга Кызылгортранстың автобустары чурттагыч чоннуң аай-дедир аргыжылгазын хандылар.

"Хоочуннар бажыңы" доктаамы – "Кадарчы"

Автобустуң үнер шактары: 04.30ш., 05.00ш., 06.50ш., 07.20ш.,
«Кадарчы» чанынга кээр шактары: 05.40 ш., 06.10 ш.,
08.00 ш., 08.30 ш.

«Кадарчы» чанындан үнер шактары: 08.10 ш. болгаш 08.30 ш.

Автобус дараазында кудумчуларның доктаамнарын таварып эртер: Колхозная, Дружба, Кочетов, Бухтуев, Оюн Күрседи, Кечил-оол, Межмикрорайонная, Калинин, Бай-Хаакская, Кадарчы.

"Хоочуннар бажыңы" доктаамы – «Дөгээ»

04:00 ш., 04:20 ш., 05:40 ш., 06:00 ш., 07:40 ш.

Дөгээ даанга кээр шактары: 04:50 ш., 05:10ш., 06:30ш.,
06:50 ш., 08:10 ш., 08:40 ш.

Дөгээ даандан үнери 08:20 ш. болгаш 08:40 ш.

Автобус дараазында кудумчуларның доктаамнарын таварып эртер: Колхозная, Дружба, Кочетов, Абаканская, «Дөгээ».

«Сүбедей» спорт ордузу

"Почта" доктаамындан үнер шактары: 05:00 ш., 06:15 ш.

«Сүбедейге» келир шактары: 05:35 ш., 07:00 ш.

«Сүбедейден» үнер шагы 07:30 ш.

Автобус дараазында кудумчуларның доктаамнарын таварып эртер: Кочетов, Бухтуев, Оюн Күрседи, Кечил-оол, Московская.

Солагай талакы эриктиң дачалары – Хүрээ

1 дугаар доктаамдан үнери: 06:00 ш., 06:25 ш., 06:50 ш., 07:15 ш.

Уран-шеверлер
делгелгези

Чарлал — Реклама

В честь празднования "ШАГАА-2021"
ИД "Тывамедиагрупп" объявляет розыгрыш. Закажи сувенирную продукцию и выиграй ценные призы,
главный приз
живой БАРАН.

*РОЗЫГРЫШ ПРОВОДИТСЯ С 12.01.20Г. ПО 08.02.21Г. ПОДРОБНОСТИ
ПО АДРЕСУ: Г. КЫЗЫЛ, УЛ. КРАСНОАРМЕЙСКАЯ Д.100, КАБ. 309, ТЕЛ.:
8(39422)2-18-10, 3-39-45

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении земельного участка в аренду из категории земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:04:0804001:70, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Эржей, ул. Новая д. 42, общей площадью 2000 кв.м., с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельных участков граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течении 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с.Сарыг-Сеп, ул.Енисейская, д.143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 17.00 часов в Администрацию Каа-Хемского района.

В Администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданина Российской Федерации Куулар Эреса Бурбулдеевича о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов на праве аренды, с разрешенным использованием – предпринимательство, общей площадью 600,0 кв.м., с кадастровым номером 17:11:0502049:627, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский район, с.Тоора-Хем, ул.Комсомольская, дом 33 «Б».

В рамках действующего законодательства в течении 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям Хомушку Л.А.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
В.А. ПЕТРОВ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская,100,
каб.29,32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор – 2-01-35.
Чарлал килдизи – 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: И.А. Ондар. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94
Корректор: А.А. Лагбы – 2-17-94
Чагаалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА "ШЫН"
СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
480 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1161 рубль.
Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУҢ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5074 кезек